

Arxiu històric FUNDACIÓ JAUME BOFILL

Anàlisi de la organització i repartiment del treball familiar i el treball remunerat entre les parelles joves amb criatures petites a Catalunya

Cristina Brullet

FEBRER 1996

**Aquesta tesi ha rebut el suport financer,
per a la realització del treball de camp,
de l'Institut Català de la Dona**

PER A LA JOSEPA, LA MEVA MARE
PER A EN MIQUEL, EL MEU PARE
Dues persones esplèndides

I

PER A EN QUIM
*Company, amic, amant,
pare de les meves filles*

*"...potser no podem escollir la manera en la que sentim,
en la que desitgem,
però podem escollir el que fem amb aquests sentiments i desitjos"*
Jeffrey Weeks 1993

ANÀLISI DE LA ORGANITZACIÓ I REPARTIMENT DEL TREBALL FAMILIAR I EL TREBALL REMUNERAT ENTRE LES PARELLES JOVES AMB CRIATURES PETITES, A CATALUNYA
Pràctiques, representacions i condicions materials de vida.

INTRODUCCIÓ

1. Justificació del tema. Antecedents i motius	6
2. Objectius i estructura del treball	12
3. L'estudi del Treball Familiar a Catalunya	18
4. L'estudi de la família a les societats occidentals: algunes qüestions teòriques i metodològiques	21

1ª Part: MARCS CONCEPTUALS I TEÒRICS: SOCIOLOGIA, FAMÍLIA, FEMINISME

Capítol 1. ENFOCAMENTS TEÒRICS CONTEMPORANIS SOBRE LA FAMÍLIA OCCIDENTAL

1.1. L'enfocament estructural-funcionalista: la família conjugal com a peça fonamental de l'ajust entre individu i societat	29
1.1.1. Antecedents	30
1.1.2. Les formulacions de Talcott Parsons i els seus col·laboradors	
1.1.2.1. Les funcions de la família conjugal moderna	33
1.1.2.2. Teoria de l'estructura de la família	37
1.1.2.3. Teoria dels rols masculins i femenins	39
1.2. El marxisme i les seves aproximacions crítiques a la família moderna	42
1.2.1. Antecedents	42
1.2.2. La teoria crítica: les aportacions de l'Escola de Frankfurt	45
1.2.3. La teoria del conflicte	49
1.2.4. El feminisme marxista	51
1.3. La perspectiva interaccionista	54
1.3.1. L'interaccionisme simbòlic	54
1.3.1.1. Antecedents	54
1.3.1.2. Interaccionisme simbòlic i família	55
1.3.2. La sociologia fenomenològica	58
1.4. Teories feministes: les crítiques a l'estructura i organització familiar com origen i/o font de producció i reproducció de les desigualtats de gènere	62
1.4.1. Moviments feministes i teoria feminista	63
1.4.2. Teories de les diferències de gènere	66
1.4.3. Teories de la desigualtat entre els gèneres	70
1.4.4. Teories de l'opressió del gènere femení	76
1.4.5. Proposicions bàsiques de la teoria sociològica feminista	86
Síntesi	87

Capítol 2. LES TRANSFORMACIONS RECENTS EN LES RELACIONS ENTRE FAMÍLIA I MERCAT DE TREBALL: RECERQUES I NOVES CONCEPTUALITZACIONS

2.1. La recerca als anys seixanta i setanta: l'anàlisi microsociològica de les dinàmiques familiars	92
2.1.1. Una visió general	94
2.1.2. Una visió feminista: la crítica a la divisió de rols d'homes i dones ..	98
2.2. La recerca als anys setanta i vuitanta: "els treballs de les dones" i el model d'anàlisi Producció/Reproducció	103
2.2.1. L'emergència de la relació Treball-Família i la ruptura dels camps tradicionals	108
2.2.2. Les aproximacions explicatives al treball assalariat de les dones ...	109
2.2.3. La revisió de conceptes	111
2.2.4. Del "Treball Domèstic" al "Treball de Reproducció"	113
2.2.5. La construcció de la relació (articulació i regulació) El model d'anàlisi Producció/Reproducció	117
2.2.6. El repartiment de la massa de treball entre la parella conjugal	120

Capítol 3. MARES, PARES I FILLS

3.1. Diversitat social i significació dels fills i filles	126
3.2. El nombre de fills/es i la seva significació	128
3.3. Pràctiques de criança i identitats parentals	133
3.3.1. Maternitat i paternitat des del feminisme igualitarista	136
3.3.2. Parentalitat i identitats de gènere des de la teoria psicoanalítica ...	140
3.3.3. Maternitat i paternitat als anys noranta	144
3.3.4. Funcions parentals en les famílies monoparentals	146
Síntesi	151

2ª Part : ANÀLISI DE LA ORGANITZACIÓ I REPARTIMENT DEL TREBALL FAMILIAR I EL TREBALL REMUNERAT ENTRE PARELLES JOVES AMB CRIATURES PETITES

Capítol 1. LA ORGANITZACIÓ I REPARTIMENT DEL TREBALL FAMILIAR COM A INDICADOR DE CANVIS EN LES RELACIONS DE GÈNERE

1.1. L'adscripció teòrica d'aquesta recerca: el model d'anàlisi Producció/Reproducció	155
1.2. Conceptualitzacions del Treball Familiar	158
1.2.1. Característiques i dimensions del Treball Familiar	159
1.2.2. El Treball Familiar en aquesta recerca: treball domèstic, treball d'organització, treball de criança	162
1.3. Divisió Sexual del Treball (DST) i tipus familiars	167
1.3.1. La família parsoniana: no pertinència del tipus però pertinència de l'evidència que posa de manifest: la DST	168
1.3.2. Tipologies familiars a França i Espanya des del punt de vista dels rols sexuals i la DST	175

1.3.3. Una visió general dels canvis en les relacions de gènere a través de 4 models teòrics	182
1.3.4. Tipus familiars i modalitats de repartiment del Treball Familiar entre la parella conjugal	189
1.3.5. La dimensió de criança i les pràctiques de parentalitat	191
1.4. Proximitat/Diferències teòriques i metodològiques del nostre objecte d'estudi, a Catalunya, amb el de Bimbi (1990), al Nord d'Itàlia	198
 Capítol 2. <u>METODOLOGIA</u>	
2.1. El model d'anàlisi	
2.1.1. Model d'anàlisi teòrica-model d'anàlisi empírica	203
2.1.2. Factors estructurants de la organització i repartiment del Treball Familiar	206
2.1.3. Hipòtesis	211
2.1.4. Operacionalització de les hipòtesis	215
2.1.5. Mètode i tècniques d'anàlisi de les dades	221
2.2. El disseny de la recerca	
2.2.1. L'àmbit territorial i el context socioeconòmic de la ciutat d'observació	225
2.2.2. La població objecte d'estudi i la creació de la mostra	233
2.2.3. La construcció del qüestionari	237
2.2.4. El procés de recollida d'informació	238
2.2.5. La representativitat de la mostra	238
 Capítol 3. <u>LES MARES ENTREVISTADES I LES SEVES FAMÍLIES</u>	
3.1. Característiques sociodemogràfiques bàsiques de les entrevistades i els seus cònjuges	
(a) Estructura familiar i nombre de fills ... 246 (b) Estructura d'edats ...	251
(c) Lloc de naixement.. 253 (d) Nivell d'estudis.. 254 (e) Situació laboral..	257
(f) Grup professional ... 263 (g) Sector d'activitat... 266 (g) Ingressos ...	267
Annex 1: Indicadors demogràfics bàsics d'Espanya, Catalunya i Barcelona ciutat .	271
3.2. Primers perfils de les mares entrevistades	
3.2.1. Les mares dels diferents barris de la ciutat	272
3.2.2. Mares molt joves, joves, i grans	283
3.2.3. Mares d'origen català o no català	287
3.2.4. Mares mestresses de casa i mares que fan treball remunerat	292
3.2.5. Mares sense estudis, mares universitàries	297
3.2.6. Mares obreres, mares empresàries	299
Síntesi i conclusions metodològiques	301
Annex 2: Quadres estadístics	304
3.3. Sobre els comportaments demogràfics de les mares entrevistades	
3.3.1. Nombre de fills actuals i característiques de les mares	315
3.3.2. Fills actuals, fills possibles, fills ideals: el triomf del realisme	321
3.3.3. L'estratègia de demora: una tendència de classe	331
Annex 3: Quadres estadístics	336

Capítol 4. EL REPARTIMENT DE LA MASSA DE TREBALL ENTRE LA PARELLA

4.1. El Treball Remunerat	
4.1.1. Perfils laborals de mares i pares	343
4.1.2. Hores de treball remunerat i característiques socials de les mares	354
4.1.3. Les trajectòries de treball remunerat i la seva combinació amb la maternitat i la paternitat	359
4.1.4. Motius i valoracions del treball remunerat i del seu repartiment entre la parella	363
Annex 1: Dades bàsiques de la segmentació laboral per sexe a Espanya i CEE	
Annex 2: Quadres estadístics	371
4.2. El Treball Familiar (I): domèstic i d'organització	
4.2.1. Qui fa què del treball domèstic i organització familiar. Característiques i significació de les pràctiques de dones i homes joves	380
4.2.2. Anàlisi diferencial del repartiment del treball domèstic i d'organització familiar	390
4.2.3. Índexs globals i sintètics dels diferencials en la participació	397
4.2.4. Valoracions de l'actual repartiment del treball domèstic i d'organització	399
4.3. El Treball Familiar (II): de criança	
4.3.1. Qui fa què de les activitats de criança: les transformacions dels rols parentals tradicionals. Índexs sintètics de participació de mare, pare o altres	410
4.3.2. Anàlisi diferencial de la parentalitat	417
4.4. Repartiment de la massa de treball entre la parella conjugal i tipus familiars	
4.4.1. Marits i mullers: posició de classe i de gènere. Els factors explicatius de l'estructura relacional	431
4.4.2. Agrupaments i tipologia familiar	450
Annex: Les "classes"	457

Capítol 5. DISCUSSIÓ I CONCLUSIONS GENERALS

5.1. Síntesi de resultats i discussió de les hipòtesis	479
5.2. Conclusions i reflexions finals sobre els canvis familiars i la caiguda de la natalitat (o, sobre la crisi radical de la organització actual del treball familiar i remunerat a les societats de capitalisme avançat)	499

Bibliografia general	508
----------------------------	-----

Volum II : Annexos

1. Operacionalització
2. Qüestionari
3. Annex estadístic
4. Treball de camp

INTRODUCCIÓ

1. Justificació del tema: antecedents i motius
2. Objectius i estructura del treball
3. L'estudi del Treball Familiar a Catalunya
4. L'estudi de la família a les societats occidentals. Algunes qüestions teòriques i metodològiques.

1. Justificació del tema: antecedents i motius

Des de 1985 la meua activitat de reflexió sociològica s'ha dedicat, de manera especial, al tema de la socialització diferencial per raó de sexe en el marc escolar ¹ i allò que ha orientat les meves reflexions han estat dues idees bàsiques: primer, la idea de l'existència en la nostra societat d'un sistema de relacions patriarcals que, conjuntament amb el sistema de relacions capitalistes, expliquen el sistema actual de desigualtat social; segon, la idea de l'existència d'una cultura dominant, de marcat caràcter androcèntric, que legitima una suposada inferioritat del patrimoni cultural construït i acumulat per les dones al llarg dels temps. Algunes teories feministes han sustentat aquestes idees així com les reflexions sociològiques i polítiques que se'n poden derivar.

Amb el temps, el meu interès inicial en l'anàlisi de la institució escolar i les seves dinàmiques internes ha donat pas a un creixent interès per l'anàlisi de la institució familiar. Es aquest interès el que em motiva, avui, a desenvolupar la meua tesi doctoral prenent com a objecte d'estudi les relacions de gènere dins l'àmbit familiar. De fet, aquestes primeres línies volen mostrar, de manera sintètica, la línia argumental que articula la reflexió sobre les relacions de gènere a l'escola obligatòria amb la reflexió sobre les relacions de gènere a la família.

1 M.Subirats i C.Brullet (1988) *Rosa y azul.La construcción de los géneros en la escuela mixta*. Madrid, Instituto de la Mujer; C.Brullet (1988) "Desigualtats per raó de gènere en el sistema educatiu: una investigació empírica realitzada a Catalunya, *Papers.Revista de Sociologia* nº 30, U.A.B; C.Brullet i M.Subirats (1988) "Coeducación" a AAVV *Enciclopedia Práctica de Pedagogia*, Barcelona, Planeta; C.Brullet (1991) "Una proposta de referència teòrica per situar les nostres intervencions per una educació no sexista" a J.Rué i M.Teixidor, *Diversitat i agrupament d'alumnes*, ICE-UAB; C.Brullet (1991) "Sexe-Gènere i procés educatiu" *Diari de l'Escola d'Estiu*, Barcelona 10 de juliol; C.Brullet (1993) "Formar Dones, Formar Homes. Ahir i Avui". *GUIX.Elements d'acció Educativa* nº 189-190; C.Brullet (1995) "Roles e identidades de género. Una construcción social" a AAVV *Sociologia de las Mujeres*, Madrid, Complutense; C.Brullet (1995) "Dones i homes a la societat, la cultura i el sistema educatiu" a *Escola Catalana*, març; C.Brullet (1995) "Reflexions al voltant dels processos cap a la igualtat en l'educació" Barcelona, UED-ICD.

Escola, Família i Estat del Benestar

Els sabers, valors i actituds vinculats a l'organització del món privat, la vida afectiva i les solidaritats familiars i comunitàries, han configurat, històricament, un tipus de cultura imprescindible pel benestar de les persones. Aquesta cultura ha estat, sobretot, construïda i transmesa pel col·lectiu de dones, tant dins la família com dins de la comunitat pròxima.

Ara bé, al llarg del segle XIX i XX, el procés d'industrialització a Espanya expandeix el sistema educatiu modern, i l'escola de noies contribuirà a la construcció i transmissió d'una "específica" cultura femenina, d'acord amb la nova concepció del treball familiar, la domesticitat de les dones i la separació entre àmbit públic i privat. L'escola segregada per a noies permeté el desenvolupament "modern" de l'aprenentatge de la submissió femenina, i l'acceptació d'una cultura específica dirigida en exclusiva a la llar i la família. Entre les dones van augmentar i es van consolidar els sabers, valors i actituds dirigits a l'atenció i cura de les altres persones. El reconeixement de la necessitat social del treball familiar de les dones i de les seves aportacions culturals mai es va fer en paral·lel al reconeixement del treball dels homes; mai les dones van rebre un salari ni van obtenir major estatus o prestigi social pel fet d'ocupar-se de les feines "femenines"; el seu treball fou solament reconegut a través de la idealització del paper de mare i esposa o a través del benefici que el seu espòs o fills en podien obtenir. I aquest reconeixement, encara que idealitzat, era el que justificava una educació escolar específica (no professional) per a les nenes i noies joves.

Encara els anys cinquanta i seixanta, a Espanya i Catalunya, les noies eren sobretot orientades per a ser mares i esposes i, des d'aquests papers, ser les responsables fonamentals de la organització i realització de tots els serveis i treballs que generava la vida quotidiana de la família. L'escola, coherent amb aquesta organització del treball, separava l'escola de nois i de noies per poder respondre al model de vida adulta que havia de complir cadascun segons el seu sexe. Aquesta organització del treball comportava que les dones haguessin de limitar extraordinàriament el seu desenvolupament personal i creatiu.

Però avui, estès el model d'escola mixta i igualitària per noies i nois, les funcions del sistema escolar s'orienten, cada vegada més, cap a les necessitats del sistema econòmic, les demandes del mercat de treball, i la **producció de bens i serveis**. Noies i nois són escolaritzats conjuntament sota un **model educatiu d'orientació**

econòmic-productivista que dóna continuïtat al model escolar tradicionalment masculí: en el pas per l'escola es tracta d'aconseguir una formació professional per fer front a un mercat de treball que avui és altament competitiu. Aquesta finalitat de l'escola, que sempre havia orientat la formació dels nois (amb variants segons l'origen de classe), és ara també la finalitat de la formació escolar de les noies (també amb variants segons l'origen de classe). El resultat d'aquesta organització del saber acadèmic és una sobrevaloració dels sabers per la producció i la infravaloració dels sabers necessaris per conduir les relacions personals i familiars. És a dir, el procés de transformació i modernització dels sabers a l'escola mixta obligatòria a Espanya, als anys setanta (Llei Villar Palasí) i fins la reforma educativa actual ², implica el desplaçament del saber tradicional femení de l'escola obligatòria, i l'inici de dos moviments aparentment antagònics: per una banda, la cultura femenina retorna a la frontera d'allò privat i de la família, per altra, es converteix en saber professionalitzat pel mercat (sector serveis).

En efecte, la transmissió dels sabers relacionats amb el món de les relacions familiars i de convivència, amb el món de la cura dels altres, continuarà en mans exclusives de les dones, dins la família o dins les ocupacions femenines; es continuarà transmetent de mares a filles, de tal manera que els nens i nois joves, seguint la tradició, no obtindran una socialització de base per poder interioritzar les actituds apropiades per assumir el treball familiar que implica, sobre tot, una disponibilitat per la cura i atenció dels altres. Des d'aquest punt de vista, les famílies participen avui activament, com en el passat, en la reproducció social dels rols tradicionals de gènere que, per exemple, es manifesta en les diferents demandes que es fan a noies i nois davant del treball domèstic.

Per la seva banda, l'escola, ocupada en formar professionals, no para atenció en els processos de transmissió oculta de les pautes tradicionals de gènere. En realitat, l'escola mixta obligatòria continua essent coherent amb els esquemes de

² A Espanya s'inicia de forma clara aquest procés d'expansió de l'escola tecnocràtica amb la *Ley General de Educación* de 1970, també coneguda com la Llei Villar Palasí. Avui, els objectius prioritaris de la LOGSE (1991) continuen estant regits per la lògica del mercat i de la producció, no pas per una lògica humanista. Algunes de les crítiques a la LOGSE s'orienten en aquest sentit. El retall de les disciplines més humanistes en els batxillerats, per exemple, van en aquesta direcció. En canvi emergeixen també amb força puntual però amb poca eficàcia propostes per introduir en els currículums escolars els nomenats "temes transversals": Educació per la Salut i el Consum; Educació per la Pau; Educació per la Igualtat d'Oportunitats etc. En la mesura que s'oposen al productivisme pur i dur és important que es portin a l'escola i facilitin el debat col·lectiu i la crítica. Per bé que la tendència dominant no pugui ser, ara per ara, desviada..

la cultura dominant androcèntrica, però ja no separant els models de formació escolar, sinó prestigiant els treballs tradicionalment masculins i oferint-los també a les noies, però sense legitimar ni oferir als nois la cultura i els treballs tradicionalment femenins. Les noies, per tradició i aprenentatge familiar s'hi continuaran dirigint. I els nois se'n continuaran allunyant.

La construcció de la vida adulta: Projecte familiar i Projecte professional

En la meva experiència investigadora, he treballat sobre els processos de construcció de la vida adulta de joves dones i homes ³. En la recerca realitzada es constata que les trajectòries i itineraris professionals eren fortament diferenciats per raó de sexe, fins i tot quan els nivells de formació escolar i l'origen de classe social era equivalent.

A Catalunya i Espanya, les dones i els homes joves han après a relacionar-se, dins la família d'origen, segons el model tradicional de relacions de gènere: divisió sexual del treball i relacions jeràrquiques entre ambdós sexes. Però, encara que la majoria de parelles joves reproduïxen (en major o menor mesura) aquest model al formar família pròpia, això no implica negar els canvis recents en la posició social de les dones joves. Aquest canvi de posició és efecte dels seus majors nivells educatius i professionals, del seu major control sobre la seva capacitat reproductiva, del seu desig de fer treball a canvi d'uns beneficis personals, d'ordre econòmic i/o psicològic. Tots aquests comportaments s'han anat estenent entre les dones joves al llarg dels darrers vint anys i no hi ha dubte que, d'una o altra forma, han d'haver trastocat els patrons tradicionals de relacions entre els gèneres dins les famílies. Ara bé, com ja s'ha dit abans, els estudis i les ocupacions remunerades que la majoria de dones joves escolleixen fer o simplement fan, estan molt relacionats amb les tasques de cura i atenció als altres, tasques que les dones han exercit sempre dins l'àmbit familiar i privat: infermeres, educadores infantils, assistents socials, assistents familiars per la gent gran, secretàries, dones de la neteja, cangurs, perruqueres, dependents, mestres, educadores socials, metgesses, psicòlogues, etc. etc. És a dir, avui les dones mantenen la responsabilitat de la cura i cohesió de les persones de la seva família, però també es fan responsables del benestar d'altres persones a través del seu treball

³ Planas, Casal, Brullet, Masjoan (1991) **La inserción social y profesional de las mujeres y los hombres de 31 años**. ICE-Universitat Autònoma de Barcelona; Una síntesi dels resultats de la recerca en relació als itineraris femenins es troba a l'exposició itinerant **Dones joves i qualitat de vida**. Ajuntament de Barcelona, Nov.1992.

assalariat. Són una mà d'obra fonamental pel benestar social. Aquest descobriment és molt important per entendre el paper positiu que continuen jugant les dones a la societat global, malgrat el procés devaluador de la seva feina i de la seva cultura que, històricament, les ha conduït a situacions de discriminació i desigualtat, en relació al major reconeixement social i major valor atribuït al treball dels homes.

Els estudis i professions que més ocupen les dones demanen dels valors i pautes de conducta tradicionalment associats amb **personalitats femenines**, que tendeixen a vincular-se als treballs de serveis personals o comunitaris. Els elements expressius i de servei són altament valorats per les pròpies dones, més que els elements instrumentals, el poder, el prestigi, i la recerca del màxim benefici econòmic que, en general, són elements que orienten les conductes professionals de les **personalitats masculines**. Però també és cert que en la nostra societat alguns homes joves comencen a fer visible un nou perfil, menys ajustat a les pautes tradicionals: adopten comportaments que fins fa ben poc els eren "prohibits" o es prohibien a sí mateixos (ocupar-se de l'alimentació familiar: mercat, cuina), ocupen espais laborals tradicionalment femenins (educadors d'escola bressol) i resituen la seva posició dins la família acceptant negociar un repartiment equitatiu del treball familiar. Per l'altra banda, algunes dones ja no rebutgen el poder públic i la majoria defensa la seva autonomia personal, la millora del seu estatus, i els guanys econòmics pel seu treball.

Per altra banda, sembla que avui la **doble jornada de treball** és preferida per les dones, més que no pas la dedicació exclusiva a la llar com a mestresses de casa. Aquesta doble jornada suposa sovint una forta implicació relacional i afectiva (en el mercat de treball) la qual cosa exigeix una gran despesa emocional. D'aquí que la doble jornada sigui un factor de forta tensió en un context i organització social dels temps socials pensats sobre la base de que les dones tenen una disponibilitat completa pels assumptes familiars i de la llar. Aquest pressupòsit fa molt difícil mantenir en equilibri un projecte professional i un projecte familiar. La conciliació és molt difícil tant per la poca participació dels homes i les mínimes prestacions socials a la maternitat, com també pel tipus d'organització dels temps laborals i dels serveis, temps definits per una societat que dona per suposat que les dones no fan treball assalariat.

Al meu entendre, la radical baixada de les taxes de natalitat al nostre país és un indicador molt important d'aquesta tensió, agreujada per la manca de serveis

públics i comunitaris que facilitin la resolució de problemes quotidians derivats de la presència de fills. Espanya, amb Portugal i Itàlia, és actualment un dels països amb les taxes de natalitat més baixes del món; i no casualment, perquè els tres són països que han mantingut, fins fa ben poc, una forta tradició de dedicació exclusiva de les dones a la llar.

Ara bé, és en la família on les noves generacions aprenen i interioritzen els patrons bàsics de la conducta de gènere. Per tant, si es vol ampliar o aprofundir en el coneixement del que canvia o no canvia en relació als estereotips i desigualtats de gènere és fonamental indagar en el marc de les relacions familiars. D'aquestes relacions interessa específicament, en aquesta recerca, la posició relativa de les dones i homes joves amb fills petits davant les activitats de treball familiar, entre les quals, les de criança no són pas menors. La presència de fills i el consegüent procés de construcció de la maternitat i la paternitat és un moment crucial entorn del qual es consoliden i expliquen, històricament, els rols, espais, activitats i temps diferenciats entre dones i homes, és a dir la divisió sexual del treball. Quan no hi ha fills, les parelles joves comparteixen el treball (domèstic i extradomèstic) de manera més indiferenciada per sexe, mentre que, contràriament, quan comença a haver-hi criatures la divisió sexual del treball es pot fer cada vegada més pronunciada.

Resumint: avui tenim una cultura femenina que ha estat progressivament devaluada, un col·lectiu de dones que s'orienta amb empenta cap el treball assalariat, i una caiguda molt important de la natalitat. En aquest context em pregunto *què pensen, diuen i fan avui les dones i homes joves en relació als espais, activitats, coneixements i valors associats tradicionalment i històrica amb el col·lectiu de dones, és a dir, amb el Treball Familiar.*

2. Objectius i estructura del treball

Objectiu general

L'objectiu general d'aquesta recerca és tractar d'explicar les tendències de transformació en les relacions de gènere dins les famílies joves a Catalunya.

De fet, en alguns fòrums acadèmics s'afirma avui que s'està tornant a les formes tradicionals de família i parella⁴. Però, pel que fa a les societats de l'occident industrialitzat, com és Catalunya, pensem que no és possible que es doni un retorn a les condicions de vida familiar del passat, principalment per dos motius: primer, perquè avui, per primera vegada en la història de la nostra societat, la majoria de dones joves tenen uns nivells d'escolarització i de qualificació professional tan elevat o més que la dels homes; segon, perquè per primera vegada aquestes mateixes dones joves coneixen i practiquen amb eficàcia diferents mètodes anticonceptius. Aquests dos factors, que ja han afectat les formes familiars i les relacions de gènere, ens situen històricament, a dones i homes, en una etapa de previsible transformacions radicals en els comportaments i relacions familiars.

Des d'una perspectiva històrica, no conjuntural sinó estructural, és poc seriós considerar a *grosso modo* que a les societats occidentals industrialitzades hi ha una tendència cap el reforçament de família tradicional fonamentada en formes relacionals de tipus patriarcal i jeràrquic entre la parella i pares i fills. Parlar de família tradicional significa parlar d'un model de família que era dominant en el passat quan la majoria de les dones no podien afrontar una inserció laboral qualificada ni podien controlar ni planificar fàcilment les seves maternitats; i significa parlar d'una família de quatre, cinc o més fills, organitzada i regida per una clara divisió de rols sexuals entre la parella. És ben difícil un "retorn" a aquest tipus de família (per molt que s'arribés a considerar, per part de l'administració política, com absolutament necessari per augmentar la població). Altra cosa és que en situacions de crisi econòmica i atur crònic, les famílies avui hagin desenvolupat mecanismes de solidaritat interna per poder contenir una situació social

⁴ Per exemple a la Conferencia Mundial sobre Valores Sociales y Políticos. Madrid 27 de set.-1 oct. 1993, segons referència del Colegio Nacional de Doctores y Licenciados en Ciencias Políticas y Sociología. Diciembre de 1993

potencialment explosiva ⁵, desenvolupant una capacitat d'aguant davant l'allargament de dependència dels fills joves que, al meu entendre, no pot identificar-se amb un reforçament del maternalisme i el paternalisme de la família tradicional. La qual cosa no vol dir que aquesta solidaritat interna no hagi afectat de manera especial les dones perquè són habitualment elles qui fan funcionar els mecanismes relacionals dins les famílies i són les principals actores de les adaptacions familiars a les realitats estructurals del sistema. Però, una cosa és:

- (a) considerar que es torna a la família del passat;
- (b) una altra és considerar que la institució familiar està prenent formes diverses i flexibles que permeten la seva adaptació relativa a les conjuntures de crisi macroeconòmica, segons sigui la posició de classe;
- (c) i encara altra cosa és considerar que malgrat les crisis socioeconòmiques les relacions de gènere dins la família s'estan modificant en un sentit de major igualtat entre dones i homes.

La única de les afirmacions que em sembla possible negar és la de que als països industrialitzats occidentals s'està retornant a la família tradicional. Les altres dues afirmacions formen part, en forma d'interrogant, de les hipòtesis de partida d'aquesta recerca.

La primera part d'aquest treball es dedica, justament, a revisar les aportacions de la investigació social a la problemàtica dels **canvis en els models de relacions de gènere en el marc de les relacions familiars i l'emergència de nous models de maternatge i paternatge**. Aquesta problemàtica ha estat objecte de molts i diversos estudis teòrics i empírics tant a França i Itàlia com als països anglosaxons⁶. Aquestes recerques em permeten hipotetitzar que essent Catalunya pròxima, cultural i social, a aquests països, especialment a França i Itàlia, s'hi pugui esperar una evolució similar.

⁵ Per exemple, el sociòleg Víctor Pérez Díaz opina que "La familia es hoy un resorte frente al paro" (El País, 27.2.94. Sociedad, p.29). En aquest sentit es valora positivament l'ajuda i solidaritat de la xarxa familiar per tal de suavitzar els efectes i tensions de la crisi econòmica. Això no vol dir, però, que es retorni a la família tradicional.

⁶ A part de les llengües pròpies, català i castellà, el francès, l'italià i l'anglès configuren l'àmbit lingüístic que puc abastar. Desconec directament la producció al respecte en alemany o altres llengües europees. Entre d'altres, aquest és un dels límits de la revisió efectuada.

L'atenció de la problemàtica més vinculada als processos de construcció de la parentalitat ha estat a Espanya i Catalunya escassa per no dir inexistent. De fet, als anys seixanta i setanta, la Sociologia de la Família a Espanya es va dedicar a l'anàlisi de l'evolució de les formes i estructures familiars i, en canvi, es va dedicar molt poc a l'anàlisi dels canvis i evolució de les relacions internes dins la família, o a l'anàlisi de les representacions sobre la família, o a l'anàlisi dels canvis en les relacions entre les famílies i els serveis socials públics ⁷. Però als anys vuitanta s'inicia un renovat interès per aquestes temàtiques (Iglesias de Ussel & Flaquer 1993) ⁸ i, als anys noranta és creixent l'interès per indagar sobre les transformacions familiars. Aquesta recerca intenta ser una aportació més, entre d'altres necessàries, a la comprensió dels canvis en les relacions familiars, a Catalunya, des d'una perspectiva de classe i de gènere.

⁷ L'escassa investigació sorprèn quan es coneix que als anys setanta a Catalunya, especialment a les ciutats, es va desenvolupar un moviment molt actiu de pares, mares i educadors/res d'escoles bressol, en lluita per la defensa de la necessitat social d'aquesta institució davant dels canvis que ja s'estaven produint dins les famílies joves, i es demanava una xarxa pública suficient d'escoles bressol. Avui aquest moviment ha perdut força: hi ha menys criatures de 0-3 anys i moltes més escoles bressol (sem-públiques o privades). Les actuals escoles bressol depenents d'Ajuntaments i Generalitat representen, en general, una oferta de qualitat pedagògica però també d'alt cost econòmic. Però no s'ha realitzat un sol estudi sobre la relació família-escola bressol i el seu impacte sobre els models de parentalitat.

Des del punt de vista que aquí es defensa, que les escoles bressol siguin pedagògicament bones no significa que no mantinguin una ideologia maternalista poc afavoridora de canvis més globals en les relacions familiars i socials de gènere. Aquesta postura crítica de l'escola bressol, té molt a veure amb la que faig de l'actual escola mixta obligatòria, en el sentit que manté i transmet la relació jeràrquica entre les dues cultures de gènere. L'escola mixta obligatòria representa l'expansió de la cultura masculina vinculada a l'àmbit de la producció de coses a la qual s'orienta i està subjectada, mentre que l'escola bressol representa l'expansió fora de la llar de la cultura femenina vinculada a la producció i manteniment de persones humanes immadures o depenents per causa de salut o vellesa. És a dir, pel que fa a la reproducció de les cultures de gènere, el sistema educatiu manté un sistema dual (escola obligatòria masculina considerada de necessitat universal, i escola bressol optativa femenina considerada singular i com a mal menor per substituir les mares que treballen fora de casa). Així es reproduïxen separadament les cultures de gènere dificultant la resolució de les desigualtats socials implícites i perpetuant la idea de la major importància que socialment es dona a les activitats masculines. Respondre de la manera més adequada a les necessitats de les criatures més petites (i de les persones dependents, malaltes o velles) hauria de ser un compromís personal, social i públic, i les formes específiques de l'atenció que requereixen haurien de poder ser consensuades entre mares, pares (família) i suports institucionals. **El cas específic de l'escola bressol es pot veure com una manera provisional de resoldre un problema de fons de la organització del treball i les relacions de gènere** (problema de fons que des del meu punt de vista també pot explicar una part de la dràstica baixada de la natalitat).

⁸ J. Iglesias de Ussel i Ll. Flaquer (1993) comenten l'evolució i situació actual de la sociologia de la família a Espanya i presenten els estudis més recents al respecte. Pel que fa al nostre objecte d'estudi, les relacions de gènere dins les famílies, cal fer esment, també, dels estudis realitzats per sociòlogues-economistes com Durán (1988), Izquierdo (1993), Carrasco (1991), que fan aportacions sobre les formes d'organització del treball i l'economia familiar. En canvi no conec estudis empírics al respecte des de la Sociologia de la Família.

Objectiu específic

L'objectiu precís de l'estudi empíric és l'anàlisi, descripció i explicació de les formes d'organització i repartiment del Treball Familiar entre parelles que conviuen, almenys, amb una criatura entre zero i tres anys, a Catalunya.

L'estudi empíric, que configura la segona part d'aquest treball, vol comprovar alguns elements de la permanència i/o el canvi en els comportaments de gènere i en les estratègies familiars dels joves que viuen en ciutats industrials de Catalunya. Vol aportar una major claredat sobre alguns comportaments que a primer cop d'ull apareixen com a poc tradicionals però que quan són objecte d'estudi sistemàtic apareixen com a comportaments conjunturals i adaptatius més que no pas com a mecanismes de ruptura de les pautes de relació tradicional entre els gèneres. Per exemple, el cas de la parella que usa l'escola bressol per atendre la criatura quan ambdós, mare i pare, realitzen Treball Remunerat, però que, dins la llar, mantenen una assignació d'espais i activitats fortament regida per les pautes tradicionals de la divisió sexual del treball. És a dir, una anàlisi sistemàtica pot permetre distingir entre comportaments que expressen tendències de transformació de les relacions familiars i de parella, i comportaments que són adaptacions conjunturals però no impliquen avui cap transformació en les relacions de gènere.

Preguntes inicials

Les preguntes inicials a les quals vol donar resposta aquesta recerca són les següents:

- * Com articulen les mares i pares amb fills petits la vida familiar amb la vida laboral?
- * Quines són les activitats de treball familiar que més es reserven les mares o els pares, i quines són les més compartides?
- * Quins són els determinants o factors més explicatius de les diferents modalitats de repartiment del treball familiar entre les parelles ?
- * Fins a quin punt podem dir que, avui, a Catalunya, els perfils i els rols tradicionals de mare i pare estan canviant cap a relacions i papers més equitatius ? I, si estan canviant, en quina mesura els canvis afecten o no a totes les classes socials?

- * Quin sentit i significacions donen, mares i pares joves, al fet de tenir fills. Perquè en tenen? Sota quines condicions en tenen més o menys? Quan?
- * Podem parlar de l'emergència d'una nova cultura familiar pel que fa als papers i relacions de gènere dins les famílies ?, o més aviat cal parlar d'una diversificació creixent de "cultures familiars i de gènere" que es corresponen amb factors de desigualtat social, econòmica i cultural ?, o bé cal parlar de la permanència majoritària de relacions familiars i de gènere tradicionals ?

Per poder donar resposta a aquestes preguntes s'estudien les formes d'organització familiar, les activitats, espais i temps de treball domèstic i extradomèstic que constitueixen la trama material bàsica d'un projecte de vida i residència en comú. I, més en concret, s'investiguen les situacions i relacions familiars de mares i pares joves (famílies biparentals) amb fills acabats de néixer fins a tres anys la qual cosa implica analitzar les pràctiques específiques de mare i/o pare en la resolució de les activitats de criança. Per altra banda, també s'investiguen les idees, creences, aspiracions..., al voltant de l'organització i repartiment del Treball Familiar i el Treball Remunerat, i sobre les significacions que les mares donen al fet de tenir fills. Per tant, la recerca analitza tant pràctiques com representacions dels actors, sempre en relació a la temàtica de l'organització entre mare i pare del treball que genera el manteniment i la dinàmica familiar.

La comprovació demana diversos nivells d'anàlisi. En un primer moment es vol conèixer les característiques socio-personals de les entrevistades i les seves parelles, així com les característiques més descriptives del seu grup familiar. De tal manera que es pugui conèixer la situació de les entrevistades i de les seves famílies en l'estructura social. L'objectiu és aconseguir una tipologia familiar sobre la base de les condicions materials de vida de les entrevistades i els seus cònjuges, tipologia que, després, es vol relacionar amb les modalitats de repartiment del Treball Familiar.

En un segon moment es comprova la intensitat i extensió de les pràctiques exclusives o compartides de Treball Familiar (domèstic, organitzatiu, de criança) i com aquestes pràctiques s'articulen amb el repartiment del Treball Remunerat entre la parella. Es tracta de comprovar fins a quin punt les joves mares encara ocupen de manera exclusiva (simbòlica i material) l'espai, els temps i les activitats domèstiques i de criança, o bé estan obrint pas a nous agents de criança a través del pare i de l'escola bressol. Es vol comprovar en quina mesura, en quins grups

socials i sobre quines activitats del Treball Familiar, es pot constatar l'emergència de nous perfils i identitats de gènere que poden indicar tendències de ruptura amb els models tradicionals.

Hipotetitzo que és molt probable que les distintes maneres d'entendre, articular i combinar entre pare i mare les activitats de la dinàmica quotidiana van associades a diferents tipus familiars construïts segons els diferencials culturals, econòmics, laborals. Es a dir, que les modalitats de repartiment del Treball Familiar reflecteixen les oportunitats que les persones tenen segons la seva posició social.

El tercer moment de la comprovació consisteix precisament en completar la tipologia familiar amb les formes d'organització i repartiment del Treball Familiar de tal manera que el treball familiar es pugui contemplar, alhora, des d'una perspectiva de les relacions de classe i de les relacions de gènere.

3. El Treball Familiar a Catalunya

Allò que no sabem del Treball Familiar a Catalunya

Ben poc se sap a Catalunya sobre les condicions materials de vida i l'evolució de les pràctiques de joves pares i mares quan assumeixen un projecte de vida en comú; com elaboren les seves estratègies familiars en un context social molt diferent del de la generació anterior. No sabem si els seus projectes familiars es basen en l'acceptació tradicional de les relacions d'autoritat patriarcal, de la divisió sexual del treball, de la divisió dels rols parentals, o si, en canvi, hi ha parelles que qüestionen tots o alguns d'aquests elements en la teoria i/o en la pràctica.

No sabem com l'activitat laboral de mare i pare, els majors nivells educatius d'ambdós, la presència d'un o dos fills com a màxim, incideixen sobre les relacions de la parella i els fills. Sabem que entre les dones de classe alta, que disposen de forts capitals culturals, la decisió de ser mare es demora cada vegada més temps, però no sabem fins on s'estén aquesta pràctica ni si significa, també, un canvi important en les representacions de la maternitat i la paternitat i en les pràctiques específiques de maternatge i paternatge.

En definitiva, a Catalunya sabem encara poca cosa de com mares i pares joves s'adapten estratègicament a les noves realitats; com resolen el conflicte entre el Treball Remunerat i el Treball Familiar, especialment quan tenen una criatura; quin paper atorguen a l'escola bressol si és que utilitzen el seu servei; fins a quin punt el pare assumeix les activitats i temps necessaris per l'atenció i cura directe dels fills i filles, en la mesura que la mare assumeix activitats i temps dedicats a la feina remunerada; quines són les creences, idees i models ideals de parentalitat (tradicional, compartida, simètrica, etc).

En una recerca portada a terme a Itàlia per Bimbi (1990) s'hi mostra que entre els joves mares i pares amb fills petits, a Emília Romagna (Nord d'Itàlia), es comparteix un model de família ideal que implica la deslegitimació del model patriarcal de família; alhora, les joves mares assumeixen, amb ple coneixement, la desigual divisió del treball domèstic com a contrapartida, justament, al fet de compartir amb el seu cònjuge un model ideal de família fortament centrada en els valors de la intimitat. És a dir, malgrat el desigual repartiment del treball domèstic, la parella s'autorepresenta com idealment igualitària. De fet, es podria esperar una certa

similitud de resultats en una recerca realitzada a Catalunya, per la proximitat social i cultural entre ambdós països. Caldrà veure fins a quin punt apareix a Catalunya una deslegitimació de les relacions de poder patriarcal i com es relaciona amb les pràctiques de repartiment del Treball Familiar. Ara bé, en aquesta recerca que portem a terme a Catalunya, es posa en dubte que una experiència conjugal que presenti la divisió sexual del treball dins la llar com una constant relacional de la parella, pugui implicar una relació igualitària d'aquesta; una cosa és, en efecte, que la parella comparteixi un ideal de parella igualitària, i altra cosa és que la parella es relacioni com a tal; de fet, pensem que una relació igualitària solament és possible en la mesura que les pràctiques del treball familiar, especialment les del treball domèstic, siguin compartides a bastament entre ambdós cònjuges.

Allò que sí sabem del Treball Familiar a Catalunya

Allò que sí es coneix una mica més, a través de recerques recents realitzades a Catalunya⁹, és que l'organització que mantenen les famílies es basa, en efecte, en la divisió sexual del treball i en el fet que les dones actives mantenen una doble jornada, o doble presència, en el treball domèstic i extradomèstic. Però aquestes evidències d'ordre general no invaliden l'existència d'una major flexibilitat dels estereotips de gènere i dels rols sexuals entre les famílies joves respecte de les de les generacions anteriors. Avui, la gran majoria de dones joves a Catalunya estan tan preparades com els homes joves -en quant a capitals escolars- per assumir trajectòries professionals qualificades o semiqualficades; les seves taxes d'activitat al mercat laboral (altra cosa són les seves taxes d'ocupació real) estan creixent malgrat la conjuntura de crisi econòmica. També sabem que està augmentant l'activitat laboral femenina entre les dones casades amb fills petits (Solsona & Treviño 1995). Per tant és plausible pensar que hauria de trontollar el model de parentalitat tradicional fonamentat en el lliurament absolut de la mare als fills i al Treball Familiar i l'allunyament del pare de la criança i de la dinàmica quotidiana de la família.

⁹ Alabart A. i altres (1988) *La cohabitación en España. Un estudio en Madrid y Barcelona*, Madrid, C.I.S.; Planas J, Casal J, Brullet C, Masjoan JM, (1991) *La inserción social y profesional de las mujeres y los hombres de 31 años*, Bellaterra, ICE-UAB; Subirats M, Masats M, Carrasquer P, (1992) *Enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona. Condicions de vida i hàbits de la població. Volum 6: les condicions de vida de les dones a la ciutat de Barcelona*, Barcelona IEMB; Izquierdo M.J.(1993) *La interdependència de les activitats domèstiques i el treball remunerat. Estudi comparatiu dones/homes*, Barcelona, Parlament de Catalunya.

A finals ja del segle XX es pot hipotetitzar que els canvis en el nombre de fills, els més alts nivells de formació de les dones, i la seva inserció laboral, estan suposant canvis qualitius en la cultura familiar de la nostra societat en el sentit de: canvis en les expectatives posades en el projecte familiar, canvis en les relacions de convivència, i canvis en les idees, creences i pràctiques en relació a la cura i atenció de les criatures petites. Però també és plausible pensar que els canvis actuals no mostren nous models relacionals entre els gèneres sinó que més aviat formen part de processos de transició i diversificació de les pràctiques familiars a cada classe social, pràctiques de classe que pel que fa a les relacions de gènere poden presentar tendències contradictòries: ja sia cap a formes relacionals més igualitàries i menys sexistes que en el passat immediat, ja sia cap al reforçament de formes relacionals més tradicionals i patriarcals.

4. L'estudi de la família a les societats occidentals.

Algunes qüestions teòriques i metodològiques

1.

És un lloc comú la idea de que la sociologia com a disciplina és un producte de la modernitat -la Il·lustració- i que les seves aportacions teòriques es poden ubicar al llarg dels temps en dues grans dimensions teòriques que, en paral·lel a la distinció entre "objectivisme" i "subjectivisme", poden anomenar-se com la dimensió "**normativo-estructural**" i la dimensió "**interpersonal-comunitària**" (Rodríguez Ibáñez 1992:33). Altres diferencien entre aquelles perspectives teòriques i metodològiques que expliquen els fenòmens socials com efectes de l'**estructura** de la societat global, d'aquelles altres que pretenen explicar-los com efectes de l'**acció** individual i col·lectiva. També es presenta, especialment en la sociologia nordamericana, l'oposició entre **macrosociologia** i **microsociologia**. Aquestes diferents perspectives pretenen explicar i comprendre la realitat social i sovint es presenten enfrontades en totes les disciplines de les Ciències Socials.

No es pas el moment d'entrar en el debat teòric actual al voltant d'aquestes distincions dins la disciplina de la Sociologia. De moment, assenyalo aquests grans corrents o dimensions teòriques perquè m'és útil per situar el desenvolupament de la sociologia de la família en els països occidentals (que es revisa al primer capítol d'aquest treball). La perspectiva dominant al llarg de la primera meitat del segle XX ha estat derivada del positivisme metodològic que ha pres forma teòrica contemporània amb l'estructural-funcionalisme que privilegia l'anàlisi dels fenòmens socials des del punt de vista d'allò normatiu i estructural. Però la dimensió estructural també ha tingut una important presència a Europa a través dels enfocaments neomarxistes de fort component crític al paradigma funcionalista, de tal manera que podem dir que tant a Europa com a USA dominà, a partir dels anys quaranta i cinquanta, la tradició objectivista i estructural en la producció de coneixement sociològic. Avui, en canvi, la perspectiva que privilegia l'anàlisi de les mentalitats i les relacions interpersonals per explicar la realitat social, ha anat prenent terreny a la dimensió estructural, en un moment en que la teoria sociològica està advocant per una síntesi que incorpori les aportacions més riques d'una i altra dimensió (Ritzer 1993).

La posició d'aquesta recerca és més pròxima a la tradició objectivista en la línia de la crítica social marxista, però reconeix la dialèctica entre estructura i agència en l'explicació de la realitat social.

2.

Després de la segona guerra mundial, la Sociologia de la Família, especialitat que participa de les tendències teòriques generals, va desenvolupar des de la dimensió normativo-estructural explicacions del funcionament, manteniment i adaptació de la institució familiar als canvis socials de les societats industrials, especialment a través de les tesis funcionalistes de Parsons i els seus col·laboradors. Més endavant, cap els anys seixanta i setanta, l'estudi de la família es va dirigir cap a l'anàlisi microsociològica de les relacions en la vida quotidiana. Primer les anàlisis microeconòmiques (Teories del Capital humà i Nova Economia de la Família) i després les propostes epistemològiques des de l'interaccionisme simbòlic o des de la fenomenologia semblaven les més apropiades per abordar aquest objecte d'estudi. Tots els corrents comencen a contemplar, no sempre des d'una perspectiva crítica, els papers i efectes diferencials que homes i dones realitzen i obtenen de la família.

Però els importants canvis que es produeixen en les societats occidentals a finals dels anys seixanta, amb efectes notables sobre les formes i les relacions familiars, provoquen, als anys setanta, un augment considerable de la recerca sobre la família occidental i una crítica radical, sovint des de posicions crítiques feministes, del paradigma epistemològic que havia dominat la sociologia de la família fins al moment. En efecte, en els darrers vint-i-cinc anys, els canvis metodològics i epistemològics que han afectat la sociologia de la família han estat considerables. Segons Kellerhals i Roussel (1987) s'ha renunciat a la causalitat linial, s'ha desafiat la interpretació estreta del funcionalisme, i s'ha reconegut la complexitat de les relacions internes i externes de la família. L'extensió de la reflexió i la recerca han propiciat el desenvolupament de nous marcs conceptuals tant des de la dimensió estructural com des de la dimensió de l'acció, però quasi sempre en un intent de conciliació d'ambdues dimensions.

La dificultat d'interpretar, a través de les hipòtesis clàssiques, les transformacions demogràfiques i culturals a la majoria de països occidentals industrialitzats, entre 1965 i 1990, van posar sobre la taula la pregunta sobre la validesa epistemològica de la mateixa noció de família. L'aparent homogeneïtat de la noció de família

amagava, de fet, models de comportament diferents i formes familiars molt diverses: llars monoparentals, cohabitació no permanent, famílies reconstituïdes, parelles sense infants, ... La definició de família com la *cooperació de dues o varies generacions i de dos sexes units per lligams de consanguinitat, de filiació i d'afinitat*, tal com va fer Murdock l'any 1949, apareix com una forma històrica particular de convivència, i no com a una norma social universal (Kellerhals & Roussel 1987).

De fet, els darrers canvis familiars han fet emergir i han permès legitimar formes i estructures familiars ja existents en el passat però que foren estigmatitzades, molt especialment a l'Espanya franquista (mares solteres, famílies reconstituïdes, per exemple), i també han comportat una relativa acceptació social de la diversitat en les relacions conjugals i entre pares-mares-fills. Justament aquesta recerca investiga sobre la diversitat actual de relacions conjugals a través d'analitzar el repartiment de la massa de treball entre dona i home. Allò que avui ja és un acord generalitzat en la sociologia és que no es tracta d'investigar sobre "la família" sinó que cal partir de l'existència, en les societats de capitalisme avançat, de formes, estructures i relacions diverses de convivència familiar.

3.

Sembla clar que els canvis familiars succeïts en les nostres societats occidentals des de fa uns 25 anys demanen ser explicats des de la complexitat i diversitat. L'anàlisi de la família necessita sobrepassar els límits arbitraris de les disciplines per tal de comprendre millor els canvis i transformacions actuals a l'interior d'aquesta institució. Perquè no és possible comprendre els canvis i funcionament de les relacions privades i familiars sense comprendre els canvis i la dinàmica de les relacions laborals, del funcionament del mercat laboral o del sistema productiu. De la mateixa manera que també es defensa la necessitat d'una mirada inversa, des de la sociologia del treball: no és possible entendre els canvis en el mercat de treball sense entendre els canvis en les relacions familiars. La lògica estructural i la lògica dels actors són igualment imprescindibles per comprendre el sistema i les posicions dels actors.

La teoria sociològica feminista ha influït de manera decisiva sobre els nous plantejaments i anàlisis de la família. La incorporació creixent de les dones al mercat de treball i les fortes caigudes de la fecunditat han obligat a reflexionar sobre la importància del treball domèstic i de reproducció que les dones han vingut

realitzant al llarg dels temps. Des d'aquesta posició teòrica s'ha desenvolupat als anys vuitanta noves línies de recerca de gran interès que, seguint diferents tradicions teòriques (objectivisme o subjectivisme), tenen en comú l'objectiu de comprendre l'articulació entre "Vida familiar i Vida de treball" (Commaille 1992, Chaudron 1991), entre "Treball productiu i Treball reproductiu" (Sociologia feminista marxista i socialista) o entre "Societat dels serveis i Treball de reproducció" (Sociologia feminista italiana: la doble presència, l'economia dels temps i les emocions a la vida quotidiana). És una línia que considera fonamental l'anàlisi dels treballs de les dones (familiar i remunerat) per poder explicar els canvis familiars i les conseqüències que se'n deriven per l'organització social.

Aquestes aproximacions a la família aposten per explicar l'articulació fonamental de la família amb l'organització econòmica, social i política, en un repte que prova d'integrar l'explicació micro i macro. Des d'un punt de vista macro estructural la família és vista com un element fonamental de la vida social que permet l'articulació entre allò públic i allò privat, i no pas com una peça que amorteix com deia Durkheim, els cops de l'exterior. I, des d'un punt de vista microestructural, es posa en dubte una anàlisi que no prengui en compte la divergència d'identitats (gèneres) i d'interessos entre els individus que formen la família, perquè es considera que s'ha fet necessària la distinció entre els interessos personals i els interessos familiars si es vol comprendre els conflictes i les negociacions que succeeixen a l'interior del grup i entre el grup familiar i l'exterior. L'anàlisi del repartiment de la massa de treball (remunerat i familiar) entre la parella conjugal és l'objecte d'estudi d'aquesta recerca que pren molts dels elements d'aquestes diverses aproximacions per poder explicar la diversitat dels comportaments familiars avui a Catalunya.

4.

La sociologia del coneixement ha fet notar com és d'essencial "interrogar històricament les conceptualitzacions disponibles de la realitat" (Bawin-Legros 1988:27). Tal com succeeix amb qualsevol objecte de les ciències socials, les teories contemporànies sobre la família s'han inserit en un sistema de creences produït en unes condicions històriques determinades, materials i simbòliques. Fins els anys seixanta i setanta, en les societats occidentals industrialitzades, el sistema de creences dominant en el context del sistema de producció capitalista va permetre l'expansió d'un model ideal i normatiu de família nuclear que, definit per Parsons a USA, optimitzava la divisió de rols sexuals de dones i homes en el sentit

de que la divisió sexual del treball era considerada la millor manera d'afrontar les demandes que la societat moderna e industrial fa als individus; a Espanya, amb les seves peculiars condicions polítiques, econòmiques, culturals i demogràfiques, aquest model *made in USA*, malgrat el seu "liberalisme", no es contradeia amb l'ideari familista de l'etapa franquista sinó que, contràriament, la legitimació per via sociològica de la divisió dels rols sexuals entre marit i muller permetia reforçar l'ideari de la família tradicional. De fet, encara ben entrats els anys setanta, les evidències dels canvis i de la diversitat de les formes familiars a Espanya encara apareixien com formes anòmiques o patològiques. Caldrà l'arribada de la democràcia perquè es doni curs legal al divorci i a les separacions matrimonials, pràctiques mal vistes i estigmatitzades durant tota l'etapa franquista.

Avui a tot Europa la diversitat de les formes familiars és reconeguda com un *a priori* en l'estudi de les relacions personals de convivència. Diversitat que, ara es reconeix, ja es donava fins i tot en el passat pre-industrial de les societats occidentals, tal com mostren les noves aportacions sobre la importància de la família nuclear preindustrial (Laslett 1972, Harris 1986). De fet, un model construït i determinat de família -com ha estat el model parsonià- pot arribar a dominar l'orientació de la recerca social i històrica, fent deixar als marges de la investigació, o fins i tot ocultar, fenòmens i fets socials de rellevància per la comprensió de la realitat social. Cal sempre tenir present que la realitat és bastant més complexa del que habitualment mostren els estudis sociològics.

Bawin-Legros (1988:28) considera que des dels anys seixanta tots els esforços de conceptualització, modelització o tipologització de les pràctiques familiars s'han inserit en l'adhesió o en l'oposició al model de família conjugal "tal com ha estat construït socialment i científicament", és a dir en l'adhesió o l'oposició al model de família definit per Parsons i l'estructural funcionalisme. Quan aquesta representació de la família occidental entra en crisi, a finals dels anys seixanta i al llarg dels anys setanta, alguns pensen que és la família, considerada institució bàsica i fonamental del sistema social i el seu ordre, la que està malalta, en comptes de pensar que potser és el model teòric de família allò que està en crisi perquè amb aquest model ja no es poden explicar les noves, o antigues, realitats socials (per exemple el treball assalariat de les dones casades).

Diferenciant, per tant, crisi de model (opinió compartida pels sociòlegs actuals de la família) de crisi de la família (depèn del punt de vista de qui l'analitza), entenc

que qualsevol anàlisi cal que expliciti des de quins pressupòsits es planteja, qui, quan i des d'on la planteja, tal com és recomanable de fer en una reflexió sociològica.

5.

Però és que, a més, al voltant de la família tothom hi té alguna cosa a dir: la recerca científica, el sentit comú, la doctrina religiosa i l'església, l'opinió pública creada pels *mass media*, etcètera, etcètera. En efecte, la crisi-transformacions de la família és quelcom controvertit no solament en l'àrea de la recerca social sinó també en l'àrea de l'esfera personal i individual. Perquè pràcticament tothom ha viscut o viurà en família, és a dir en una relació regular entre persones que conviuen sobre la base de lligams afectius consaguinis o no. Qui més qui menys coneix, per experiència pròpia, les relacions familiars, ja sigui des de la seva vessant positiva o negativa, o ambdues alhora. Això explica que pugui existir un debat d'ordre no científic sobre el tema i que la persona que investiga també ha de tenir en compte quan tracti de formular i definir l'objecte específic que vol estudiar.

La família és una àrea de l'experiència humana que també és controvertida des de l'arena política on la batalla per l'imposició d'idees, l'obtenció del poder i l'aplicació de programes acostuma a presentar dos fronts: un, que reclama la protecció de la família perquè veu amenaçada la seva estructura i funcions socials integradores. Condemna l'intervenció de l'Estat quan aquest imposa idees i lleis que trenquen el model de família institucional i tradicional (la qüestió del divorci o la regulació de l'avortament, per exemple). Si es defensa la intervenció de l'Estat és per protegir un model tradicional de família i realitzar una política d'incentivació natalista davant la caiguda de la fecunditat. Des de les posicions més conservadores es valora de manera negativa el treball remunerat de les dones casades i els processos d'autonomia progressiva de les dones en totes les àrees de realització individual.

A l'altra trinxera del debat polític sobre la família s'aposta per una intervenció forta de l'Estat que aportí recursos socials i econòmics per donar suport a les situacions de canvi i transició cap a formes més democràtiques i igualitàries de les relacions familiars, personals i socials. Es considera que les institucions i organitzacions socials en general, i l'Estat en particular, haurien de donar suport no solament als col·lectius més desfavorits sinó que haurien de promoure i afavorir canvis estructurals de l'organització social, per exemple, a través de la formació

sistemàtica dels nois i les noies en la cultura femenina històricament vinculada al Treball Familiar i a la cura dels altres, a través de canvis en els horaris comercials i serveis públics que afavorissin la conciliació entre treball remunerat i vida familiar, a través d'una legislació laboral que afavorís una major participació dels homes en les responsabilitats familiars, a través de la protecció de les xarxes de solidaritat i treball voluntari, etc.

6.

Al llarg d'aquesta tesi es tracten, de manera directa o indirecta, totes aquestes temàtiques que acabem de veure. Més enllà dels interrogants específics sobre alguns aspectes teòrics i pràctics de l'organització de la vida privada familiar (la divisió sexual del treball, l'organització i repartiment de la massa de treball entre la parella, les pràctiques de maternatge i paternatge, la significació dels fills, etc.), als quals tracto de donar resposta a través de la seva comprovació empírica, també em formulo preguntes més generals que, al meu entendre, solament es poden respondre a mesura que es realitzin altres recerques teòriques i empíriques sobre el camp familiar:

¿ Fins a quin punt ens trobem, avui, en un procés de ruptura epistemològica en la comprensió de la família perquè les eines-idees de la tradició ja no ens serveixen per explicar les transformacions actuals ?

¿ S'està obrint el camí d'una nova forma de relacions socials privades, i nous mecanismes de reproducció social venen a substituir allò que ha representat la família al llarg dels temps?

¿ Podem afirmar que les transformacions actuals en les relacions de gènere dins les famílies joves, estan ja marcant noves formes alternatives de convivència entre dones i homes?

1ª Part

MARCS CONCEPTUALS I TEÒRICS : SOCIOLOGIA, FAMÍLIA, FEMINISME

1ª Part : Capítol 1**ENFOCAMENTS TEÒRICS CONTEMPORANIS SOBRE LA FAMÍLIA OCCIDENTAL**

- 1.1. L'enfocament estructural-funcionalista: la família conjugal com a peça fonamental de l'ajust entre individu i societat industrial**
 - 1.1.1. Antecedents**
 - 1.1.2. Les formulacions de Talcott Parsons i els seus col·laboradors**
 - 1.1.2.1. Les funcions de la família conjugal moderna**
 - 1.1.2.3. Teoria de l'estructura de la família**
 - 1.1.2.4. Teoria dels rols masculins i femenins**
- 1.2. Aproximacions crítiques a la família conjugal des del marxisme**
 - 1.2.1. Antecedents**
 - 1.2.2. La teoria crítica: les aportacions de l'Escola de Frankfurt**
 - 1.2.3. La teoria del conflicte**
 - 1.2.4. El feminisme marxista**
- 1.3. La perspectiva interaccionista**
 - 1.3.1. L'interaccionisme simbòlic**
 - 1.3.1.1. Antecedents**
 - 1.3.1.2. Interaccionisme simbòlic i família**
 - 1.3.2. La sociologia fenomenològica**
- 1.4. Teories feministes: crítiques a l'estructura i organització familiar com origen i/o font de producció i reproducció de les desigualtats de gènere.**
 - 1.4.1. Moviments feministes i teoria feminista**
 - 1.4.2. Teories de les diferències de gènere**
 - 1.4.3. Teories de la desigualtat entre els gèneres**
 - 1.4.4. Teories de l'opressió del gènere femení**

1ª Part : Capítol 1

ENFOCAMENTS TEÒRICS CONTEMPORANIS SOBRE LA FAMÍLIA OCCIDENTAL

L'objectiu d'aquest capítol és revisar els principals enfocaments teòrics que, directament o indirecta, han tractat d'explicar les relacions familiars a les societats occidentals industrialitzades, entre gèneres i entre generacions, especialment després de la Segona Guerra Mundial. Cada subapartat respon a un dels principals enfocaments contemporanis de la sociologia i s'inicia amb unes notes sobre els seus antecedents teòrics; a continuació s'exposen les diverses argumentacions fent especial atenció a les subteories, idees o arguments relatius a les relacions entre cònjuges i a la divisió de rols sexuals, objecte d'estudi d'aquesta recerca. El conjunt del capítol s'estructura en els següents subapartats:

1.1. Revisió de les teories compreses dins el marc estructural-funcionalista, paradigma dominant en l'anàlisi de la família en les societats occidentals fins als anys seixanta. Talcott Parsons i els seus col·laboradors en són els protagonistes.

1.2. Revisió d'algunes teories de l'escola de Frankfurt, de base neomarxista, per explicar el fenomen del feixisme i de la construcció de la personalitat autoritària. El seu interès per nosaltres rau en que deriven a una anàlisi crítica de les tendències de canvi de la institució familiar i, especialment, de la pèrdua de les seves funcions tradicionals.

Les aportacions de l'Escola de Frankfurt formen part del substrat de les anomenades teories del conflicte contemporànies: Dahrendorf i Collins. Aquestes tenen interès per nosaltres en la mesura que, també atentes a les transformacions socials, qüestionen les premisses parsonianes i permeten desenvolupar una anàlisi crítica de la família conjugal, molt pròxima a l'anàlisi que en fa el feminisme radical dels anys setanta i vuitanta.

1.3. L'interaccionisme simbòlic (Simmel, Mead, Garfinkel, Cicourel) però també la sociologia fenomenològica o del coneixement (Schütz, Berger i Luckmann especialment) ens són útils en tant que tracten alguns aspectes de la construcció social dels rols de gènere i la interiorització dels patrons d'interacció entre homes i dones.

1.4. Les teories feministes han estat fonamentals en la reconceptualització i crítica de les teories sociològiques clàssiques, i proven de construir nous paradigmes d'anàlisi de les realitats familiars especialment a partir de les grans transformacions de les posicions socials de les dones, en els països de capitalisme avançat, en els darrers trenta anys.

1.1. L'enfocament estructural-funcionalista: la família conjugal com a peça fonamental de l'ajust entre individu i societat industrial

1.1.1. Antecedents : les primeres defenses de la família conjugal burgesa

Les tradicions sociològiques que cristal·litzen al pas del segle XIX al XX estan fonamentalment preocupades per comprendre i explicar les transformacions socials fruit de la industrialització, la urbanització i la modernització cultural, processos de canvi que afecten directament l'organització i les formes de vida familiar. El debat sobre la necessitat de la família conjugal com a model normatiu (en front de la família extensa, tradicional i patriarcal), i el debat sobre les seves funcions reguladores en el context dels canvis més generals, interessà tots els pensadors i reformadors socials. D'aquesta manera intervenen directament o indirecta en la construcció de l'"objecte família".

L'optimisme evolucionista en les formes familiars

Spencer (1820-1895), situat en l'òrbita del positivisme en la ciència i del liberalisme en allò polític, mantingué un punt de vista en defensa de la família moderna. Seguí les tendències que, des de la influència de l'evolucionisme biològic, creuen en un procés d'evolució social cap a formes i sistemes més perfectes i favorables al desenvolupament de la societat humana. El progrés cap a tipus socials superiors va acompanyat del progrés cap a tipus superiors d'institucions domèstiques; per tant, segons aquest procés evolutiu la família conjugal i l'extensió de la monogàmia al segle XIX jugava un paper actiu i fonamentalment positiu cap a formes morals superiors (Ritzer 1993:144-147). Per Spencer, l'evolució suposa un *continuum* que va d'allò natural i biològic a allò social i moral, al llarg d'un camí de progrés que cal que es faci a si mateix per tal d'arribar a ser plenament just (Rodríguez Ibáñez, 1992:47). Aquest progrés evolutiu de les societats anava des de l'homogeneïtat simple de les societats primitives fins a l'heterogeneïtat complexa de la societat industrial.

Influït per les teories biològiques de la selecció natural, Spencer argumentava que els sistemes socials, com els organismes, s'adapten al seu medi per un procés de diferenciació interna i integració. Per Spencer la planificació social, la política de benestar social i la intervenció estatal interferien el procés natural d'evolució i progrés social i, en canvi, no garantien la llibertat personal en la societat industrial. Per tant, es posiciona en contra de la intervenció estatal en els afers familiars. Spencer predeia que la societat industrial avançada superaria naturalment la lluita competitiva pròpia de les societats simples, es basaria en la cooperació, la persuasió i l'altruisme i no pas en el conflicte i l'agressió. Spencer no va entendre l'orientació que prenia la societat industrial però en canvi va influir en l'emergència del funcionalisme, especialment en els seus aspectes políticament més conservadors.

Durkheim i la família conjugal

Durkheim (1858-1917) dedicà cinc anys de docència a la sociologia de la família a la facultat de lletres de Bordeaux entre 1888 i 1892. Va analitzar i considerar que l'ordre de la indústria capitalista, amb les seves necessitats de disciplina i dependència salarial, i la caòtica urbanització que promovia al voltant de la indústria fabril, aïllava l'individu de la seva comunitat de parentiu. El nucli de la seva anàlisi es troba en el seu article "*La famille conjugale*" (1892) publicat a l'*Année Sociologique* on invocava la "lei de la contracció de la família" amb la qual pretenia legitimar el model de família conjugal. Durkheim es recolzava en treballs de pensadors i antropòlegs evolucionistes contemporanis com Spencer i Morgan (1877) i, en aquesta línia, considerà dos tipus ideals de societat caracteritzats pel tipus de solidaritat social que desenvolupa: la solidaritat mecànica és pròpia de les societats primitives amb una estructura social indiferenciada i amb poca divisió social del treball; la solidaritat orgànica és pròpia de les societats modernes que presenten una major i progressiva divisió social del treball. La solidaritat orgànica es manté degut a les diferències entre les persones implicades en diferents tasques i responsabilitats. D'aquí que la família de tipus conjugal, amb una clara divisió sexual del treball, era la més apta per adaptar-se a les condicions de vida de les societats industrials en expansió. La família conjugal en estendre's més i més a totes les classes socials urbanes s'instal·laria com a grup amortidor, estable i multifuncional entre l'individu i la societat (Bawin-Legros 1988:25).

Malgrat les diferències entre l'utilitarisme individualista de Spencer i les explicacions col·lectivistes de Durkheim, ambdós defensaren la importància de la

família nuclear com a institució integradora i funcional en la societat moderna e industrial. Ja a la meitat del segle XX, Talcott Parsons, en línia amb aquests autors però incorporant també aportacions d'altres científics socials (Weber, Freud), formularà una de les més influents teories sobre la família moderna.

1.1.2. Les formulacions de Talcott Parsons i els seus col.laboradors

Després de la Segona Guerra Mundial s'estén tant a Europa com a USA el paradigma estructural funcionalista, que té les seves arrels en l'evolucionisme, el positivisme comtià i la sociologia de Durkheim, i posa l'accent en la funció integradora de les institucions.

Sobre la importància i influència de les formulacions realitzades sobre la família en el marc d'aquest paradigma, Bawin-Legros no dubte en afirmar que : "les teories sociològiques de la família al segle XX es resumeixen en una sola, aquella que van desenvolupar Talcott Parsons i Robert Bales i que va ser publicada l'any 1955" (1988:28). Només cal revisar alguns textos de sociologia relativament actuals i d'origen divers, però que tractin temàtiques pròpies de la sociologia de la família, per estar d'acord amb aquesta autora en el sentit de que les teories parsonianes serveixen, sempre, com a referent inicial, sigui per confirmar sigui per negar la seva validesa explicativa. És innegable, doncs, la influència decisiva del funcionalisme parsonià en el desenvolupament de la sociologia de la família a les societats occidentals.

Parsons & Bales, a *Family, Socialization and Interaction Process* (1955), parteixen de la premissa que la societat està constituïda de parts interdependents, cadascuna de les quals contribueix al funcionament del conjunt. Cal identificar els elements bàsics o parts de la societat i determinar les funcions de cadascuna de les parts per, finalment, poder considerar com opera o funciona la societat completa. Allò fonamental és conèixer com cada element específic de l'estructura social contribueix a l'estabilitat del conjunt. La institució familiar és un d'aquests elements bàsics del sistema global que contribueix a la seva estabilitat i equilibri.

L'anàlisi parsoniana de les funcions i estructura de la institució familiar es poden resumir, tal com fa Bawin-Legros (1988:29), en tres subteories: (1.1) Teoria de les funcions de la família, (1.2) Teoria de l'estructura de la família, (1.3) Teoria dels rols masculins i femenins.

1.1.2.1. La teoria parsoniana de les funcions de la família

Les proposicions bàsiques serien les següents:

(a) A mesura que les societats evolucionen i es modernitzen experimenten un procés de diferenciació estructural. Les seves parts s'especialitzen per adaptar-se a les noves situacions. Les institucions socials en general, i en particular la família, passen per un procés que tendeix a desenvolupar funcions cada vegada més especialitzades.

(b) Tots els petits grups socials aconsegueixen dos tipus de funcions: instrumentals i expressives. Les funcions de tipus instrumental tenen a veure amb les relacions del grup amb l'exterior per tal d'obtenir recursos i redefinir objectius, és a dir, són funcions que tenen a veure amb l'orientació del grup; les funcions expressives busquen la cohesió interna del grup garantint la motivació dels seus membres i la seva conformitat als models de conducta (Kellerhalls, 1984:42).

(c) En el procés d'especialització creixent de la institució familiar, que es dona en les societats industrials modernes, les funcions de tipus instrumental-econòmiques de la família perden importància mentre que dues funcions, de tipus expressiu, prenen una importància creixent i fonamental per la construcció de les personalitats i la integració social dels individus, és a dir, per la reproducció social:

- **La socialització primària dels infants.** A través d'aquesta socialització la família assegura la reproducció dels valors sobre els quals reposa l'economia i l'organització social.

- **L'estabilització de les personalitats adultes.** La família proporciona el suport relacional i afectiu i compensa de les tensions, les frustracions i l'alienació viscudes a l'exterior en el marc de les relacions industrials. La família proporciona als individus, una estabilitat emocional indispensable. La família manté i reproduceix la força de treball (Kellerhalls, 1984:11).

(d) En aquest procés d'especialització creixent, propi de les societats modernes, diverses institucions es fan càrrec d'algunes o de part de les funcions abans exercides de forma quasi exclusiva per la família: el manteniment econòmic de persones no productives, l'educació dels infants i els joves, l'atenció i cura de la

salut... s'han anat transferint o compartint amb d'altres instàncies socials: serveis socials, escoles, hospitals, grups d'esplai i entreteniment, mass media etc. Per tant, en paral·lel a la pèrdua de funcions familiars, hi ha un augment de les competències de l'Estat o d'altres serveis de caràcter privat.

(e) Parsons considerà que aquest fenomen permetia a la família augmentar la qualitat i l'importància de les seves funcions expressives mentre es reduïen les de caràcter instrumental. Així la importància de la família residia, i es reduïa, a ser la institució necessària per la integració social dels individus. A més de la reproducció biològica, les seves funcions principals (socialització primària i estabilitat emocional dels adults) adquirien un caràcter simbòlic-cultural de producció i manteniment dels sers humans. La seva contribució al sistema com a unitat de producció econòmica (característica pròpia de la família pre-industrial) passava a ser una contribució com a unitat de consum.

Aquests són els eixos bàsics de la teoria parsoniana de les funcions de la família. Vegem a continuació algunes de les crítiques específiques que se li han fet, abans d'exposar les altres dues subteories.

(a) Sobre la pèrdua de funcions instrumentals a favor de les expressives

Segons Kellerhals (Kellerhals et al. 1982:21-22), si bé és cert que a nivell macroeconòmic la família ha deixat de ser un punt d'intercanvi i de producció econòmica de béns i serveis, funcions que han estat transferides a nivell macroeconòmic a les fàbriques i a les empreses, això no és cert des d'un punt de vista microeconòmic. Des d'aquest punt de vista, la importància econòmica dels serveis i activitats de transformació de béns, dins l'àmbit familiar, és avui reconeguda com a imprescindible per la reproducció de la força de treball i, per tant, com un element fonamental per la comprensió de la dinàmica econòmica global. Altra cosa és el prestigi i estatus de les persones que s'ocupen d'aquests serveis i activitats de transformació, dones en la seva quasi totalitat.

La teoria parsoniana oculta la importància econòmica del treball domèstic (no remunerat) mentre que exalta la importància del paper de mare i esposa. Aquesta crítica és fonamental en els plantejaments de la sociologia feminista, que veurem més endavant. Es més, des del meu punt de vista, és el feminisme el que ha portat a formular que la teoria de les funcions de la família deriva cap a la teoria de la

diferenciació i complementarietat dels rols sexuals i, finalment, aquesta deriva a la justificació i legitimació de les relacions jeràrquiques entre els sexes.

Però l'anàlisi parsoniana sobre les funcions expressives i instrumentals de la família és reconeguda, en part, de manera positiva perquè té la virtut d'haver situat el debat de les relacions de gènere en una perspectiva sociològica i cultural (allunyant les creences naturalistes sobre l'origen dels rols sexuals). Però la seva finalitat ideològicament conservadora evita l'anàlisi de les relacions de poder i de les desigualtats a l'interior de la família. Reprendrem més endavant el tema.

(b) Sobre la funció de socialització primària però no de socialització secundària

La idea parsoniana de la reducció creixent dins la família moderna nuclear de la funció de socialització secundària dels individus joves (socialització amb finalitats més instrumentals que expressives) també ha estat prou criticada. Per Kellerhalls (1982:22-23) és una afirmació molt qüestionable.

En una perspectiva històrica és cert que el sistema escolar i les empreses han anat ocupant espais de formació professional o tècnica dels individus, oferint nous o vells aprenentatges que abans es realitzaven quasi bé en exclusiva dins el marc dels espais de producció familiar (treballs agrícoles o artesanals). Però actualment, malgrat que l'escola, la fàbrica o l'empresa s'ocupen de manera important de la formació d'infants i adolescents, resulta que la quantitat i qualitat de les necessitats de formació han crescut de manera geomètrica de tal manera que les famílies han augmentat en igual proporció les atencions dirigides als fills i filles tant amb finalitats expressives com instrumentals.

En efecte, cal matisar quan es parla que "abans" la família complia més àmplies funcions de socialització primària i tècnica. Primer: al principi dels Temps Moderns era freqüent que un infant cresqués fora de la pròpia família, tant en període de lactància i primera infància (Badinter 1981) com, ja més gran, quan sortia de la família per aprendre un ofici (Ariès 1973, Flandrin 1976, Shorter 1977). Segon: les relacions de l'infant amb la comunitat de veïnatge eren molt més importants que avui en dia i, a través d'aquesta comunitat immediata, feia aprenentatges múltiples i diversos. Per tant, entre l'ahir i l'avui, les funcions de cura i atenció a les criatures per part de la família nuclear "pròpia" no solament no han disminuït sinó que han anat augmentant progressivament, especialment en les zones urbanes

i a partir dels anys setanta: tasques de vigilància, de cura, d'activitats lúdiques i relacionals, d'estimulació i oferta d'activitats formadores complementàries... Activitats que en el cas de molts infants i adolescents prenen un caire clarament instrumental: idiomes, informàtica, relacions socials, etc..

Per tant seria més correcte parlar, segons Kellerhals (1984:12), que la família avui ha d'assumir tasques creixents de socialització tant primària com tècnica; essent poc ajustada a la realitat social la idea, sense matisar, de que la família urbana i nuclear fa transferència de les funcions de socialització d'infants i joves a d'altres institucions socials.

Fixem-nos, també, que la parcialitat de la idea de la progressiva disminució de les tasques de socialització instrumental que passen de la família cap a altres institucions socials, i l'expansió d'aquesta idea com a ideologia familiar, ha facilitat de manera molt directa la devaluació del treball que demana el manteniment quotidià de la vida familiar (relacional i físic) , dins i fora de la llar, i els alts costos de manteniment dels infants. De manera paradoxal, es parla per una banda de pèrdua i delegació de funcions, però per altra banda es parla que és millor que la mare es mantingui allunyada del treball remunerat. De fet, encara als anys seixanta i setanta, el treball assalariat de les dones casades, a Espanya, solament era aprovat quan els fills eren una mica grans, perquè es considerava que les dones anaven quedant "lliurades de responsabilitats familiars". Aquesta idea ha permès ocultar la importància de la doble jornada de treball, remunerat i familiar, de les dones.

Per altra banda les famílies dels anys setanta i vuitanta i fins avui han recorregut cada vegada més als professionals "experts de família" que, en les seves múltiples formes de divulgació, especialment la psicològica, acostumen a atribuir una importància decisiva a la família en la formació de les personalitats. Si no actualment, sí que als anys setanta era habitual considerar que el treball assalariat de les dones casades era la causa de problemes i disfuncionalitats familiars. El no compliment normatiu del rol femení de mare i esposa havia de comportar problemes segurs a la família, sobre tot als infants petits. La qual cosa entrava paradoxalment en contradicció amb la idea de que les funcions de socialització dins la família anaven essent substituïdes cada vegada més per altres instàncies socials. Allò que sembla cert és que, actualment, la funció socialitzadora de la família està sotmesa a fortes pressions, d'entre les quals dos són prou identificables: per una

banda per causa del desenvolupament de diverses i influents instàncies educadores que sovint transmeten missatges diferents i contradictoris, per una altra banda, la família està cada dia més pressionada per donar resposta a altes exigències formatives dels infants i joves (exigències que, sovint, són més fruit de la competència aferrissada per un lloc de treball a les societats industrials actuals, que no pas necessitats reals del sistema productiu).

(c) Sobre la funció familiar d'estabilització emocional dels adults

Pel que fa a la funció que compleix la família parsoniana en la restauració de l'equilibri dels individus adults, s'ha criticat sobre tot la pretesa harmonia relacional entre les persones que implica aquest model de família. En oposició a la tesi de Parsons, Sennett (1979) considera que la família nuclear més aviat funciona malament com a factor d'estabilització psico-afectiva: la creixent privatització de les relacions familiars, característica de la família moderna, augmenta la desorientació dels individus més que no pas la seva estabilitat emocional. Una cosa és veure o donar sentit a la pròpia vida a través de la família i altre és pensar que la família nuclear o conjugal està exempta de conflictes i aïllada de les jerarquies, competències i conflictes presents en societat. En aquest sentit, la teoria parsoniana que veu la família com a font d'equilibri és parcial perquè oculta tota la problemàtica de la violència domèstica i les relacions de desigualtat que s'hi donen per raó de sexe i edat.

En resum, la teoria parsoniana de les funcions de la família ha sustentat un model conservador i estàtic de la institució familiar que, per causa de la negació de conflictes dins la família, han donat lloc per una banda a una visió de creixent patologització individual i, per altra banda, ha reforçat la indefensió de moltes dones culpabilitzades per la transgressió del seu rol tradicional.

1.1.2.2. Teoria parsoniana de l'estructura de la família

Parsons, seguint Durkheim, anomena la família pròpia de les societats industrials modernes, *família conjugal*. Aquest tipus de família (dita també nuclear) es caracteritza per ser un sistema obert (lliure elecció del cònjuge sense pactes previs entre les famílies) i pel seu aïllament respecte de la família d'origen (neolocalitat). La família conjugal o nuclear es configura com a una unitat de residència i com a

una unitat econòmica independent de la família d'origen (Parsons 1970:31-44). Una altra característica fonamental de la família moderna és el seu comportament impregnat de racionalitat que Parsons, seguint Weber, identifica amb els imperatius dels sistemes industrials. Racionalitat i mobilitat geogràfica i social demanen dèbils o nuls vincles afectius i econòmics amb la xarxa de parentiu. La menor importància d'aquesta xarxa permet una major mobilitat de la mà d'obra per poder respondre a les variacions del mercat de treball. El sistema de família extensa (residència comú a varis nuclis familiars de diferents generacions, dependència econòmica i matrimonis de conveniència) no és compatible amb les exigències de la societat i indústria modernes. Per Parsons, la família nuclear aïllada (formada solament per pares i fills dependents) és la forma familiar més adequada per afrontar les necessitats econòmiques de la societat moderna.

Aquesta teoria sobre l'aïllament de la família nuclear moderna, que segueix directament les de Spencer i Durkheim, ha rebut dures crítiques. Si l'autor anunciava als anys cinquanta la dispersió de les solidaritats familiars, molts autors s'han dedicat més tard a demostrar que, malgrat el fet de l'existència d'una mobilitat geogràfica notable, especialment als USA, les famílies nuclears continuen mantenint vincles i relacions d'ajuda mútua malgrat les distàncies, i s'ha demostrat que no és habitual que mantinguin una vida aïllada de tota relació de parentiu (Bawin-Legros 1988:32). En aquest sentit, a Europa, on dominen unes coordenades ideològiques i culturals quelcom diferents dels USA, Agnès Pitrou (1991, 1992) ha resseguit el tema de les solidaritats familiars als anys setanta i vuitanta i afirma que la capacitat de resistència d'aquestes és inqüestionable. En aquesta línia, dades recents a Espanya (E.R.M.B. 1992) posen de manifest la important solidaritat familiar entorn de les situacions d'atur. Aquests llaços s'estan fins i tot reforçant malgrat l'augment significatiu d'embarassos fora del matrimoni, de les cohabitacions, de la monoparentalitat, de les ruptures d'unions i de la reconstitució de segones i terceres famílies i, fins i tot, davant de situacions familiars que han optat per la inseminació artificial. És a dir, els llaços familiars i de parentiu no solament no s'han debilitat sinó que sembla que van prenent una importància creixent, la qual cosa contradiu directament la teoria parsoniana.

Tornaré més endavant a aquesta qüestió que es relaciona amb el tema de la recerca empírica: participació de la família pròxima en la resolució del treball familiar en el cas de parelles joves amb fills petits.

1.1.2.3. La teoria parsoniana dels rols masculins i femenins

Assenyala Bawin-Legros (1988: 36) que Parsons, en formular la teoria dels rols familiars vinculats al sexe, recull una tradició cultural i ideològica tan vella que ja es troba inscrita en la Bíblia. El que fa Parsons és legitimar-la científicament en la mesura que la incorpora en un sistema d'idees i teories que volen explicar el conjunt de l'organització i funcionament del sistema social.

Pels funcionalistes, l'origen de la divisió dels rols de gènere o rols sexuals es troba en les societats preindustrials quan homes i dones realitzaven tasques, fonamentalment caça i recol·lecció, diferenciades per la seva utilitat i funcionalitat social. Les dones tenien una mobilitat més limitada per causa de l'embaràs, el part i la criança de les criatures i van desenvolupar tasques de criança, vigilància de la llar o de l'hàbitat, agricultura i recol·lecció de fruits, totes elles compatibles entre sí. Mentre, els homes, amb major mobilitat, es responsabilitzaven d'aportar aliments i caça a la família. Malgrat les importants tasques agrícoles i recol·lectores de les dones, els homes van anar adquirint un rol dominant com a proveïdors de carn i com a protectors del grup contra les agressions externes. Així es va anar consolidant un model de relació de dominació i dependència entre homes i dones amb una major valoració de les tasques dels mascles. Aquest model relacional es va anar mantenint, consolidant i institucionalitzant en les societats desenvolupades fins a tal punt que es va arribar a considerar "l'estratificació de gèneres com a quelcom inevitable degut a les diferències sexuals biològiques" (Lindsey, 1990:5). Per bé que el funcionalisme negava que les diferències biològiques fossin l'origen inevitable de la divisió sexual del treball, sí que va defensar la seva funcionalitat cultural dins les societats preindustrials i va aplicar mimèticament aquesta anàlisi a la societat industrial contemporània, de tal manera que es reforçà els fonaments biològics més que no pas els elements culturals presents en el seu plantejament.

En efecte, segons Parsons, de la mateixa manera que el sistema social modern tendeix a especialitzar-se i a diferenciar-se en les seves funcions a través de les diverses institucions, el subsistema familiar també tendeix, internament, a diferenciar i especialitzar els seus components. Parsons considera la divisió sexual del treball i de les responsabilitats familiars dins la família nuclear com a normals, naturals i positius perquè permeten una optimització de les funcions familiars més

importants i necessàries. Els rols masculins i femenins dins la família són complementaris i responen a necessitats funcionals dels sistema. A més complementarietat i especialització, menys competència i conflicte i més harmonia i estabilitat. Al pare, home adult de la família, li correspon el **rol instrumental**: mantenir una relació estreta amb la societat global com a mantenidor econòmic de la família a la qual confereix estatus exercint una professió. La mare, la dona adulta de la família, **exerceix el rol expressiu**, el treball domèstic és la seva activitat principal i la seva funció **expressivo-afectiva** és fonamental per la socialització i criança dels fills i la cohesió familiar. Quan aquests rols no s'acompleixen apareixen disfuncions i desequilibris familiars i individuals. El funcionalisme manté que els sistema global forçarà de nou cap a l'equilibri penalitzant o substituint aquells individus que no segueixen la norma.

El model parsonià d'especialització dels rols dins la família, sobre la base d'una tradició familiar de segles, s'imposà i legitimà als anys quaranta i cinquanta en les societats occidentals europea i americana com a model normatiu; en el període de la postguerra es presentà com a model òptim pel funcionament i desenvolupament econòmic de la societat i òptim per la socialització de les criatures en la cultura moderna industrial i capitalista. Un element molt important que va permetre la consolidació i acceptació d'aquest model parsonià fou el suport que rebé de les teories psicoanalítiques sobre les relacions paterno-filials i especialment sobre la construcció de les identitats sexuals. Les pròpies teories parsonianes prenen elements de les anàlisis freudianes, especialment en les seves explicacions de la necessitat i oportunitat de la família conjugal pels processos de socialització diferencial i d'identificació sexual de fills i filles (Parsons 1970:45-51).

La conseqüència lògica d'aquesta anàlisi portà a afirmar que la personalitat de l'infant solament pot construir-se de manera sana i normal dins el context de la família conjugal, organitzada en una especialització interna de funcions segons sexe i edat. El fet de que les persones (les personalitats) estiguin més o menys integrades dependrà de la qualitat de l'atenció professionalitzada de la mare. Aquest aspecte toca directament el nucli d'aquest treball de recerca sobre els canvis en les relacions de gènere dins les famílies joves.

Els anys cinquanta, a les societats occidentals i industrials, van ser propicis per afavorir, sota la primacia d'aquest model, el tancament domèstic de les dones dins l'àmbit familiar. Pel que fa a les relacions materno-filials, les cada vegada més

freqüents transgressions del model (mares que treballaven fora de l'àmbit domèstic que, per cert, en tot temps havien existit fent d'obreres, venedores o pageses) van comportar una inflació de recerques en psicologia social i en psicologia de l'educació. Ja hem apuntat abans que es culpava les famílies (les mares en realitat) de diverses disfuncions socials: el fracàs escolar de molts infants era causat pels divorcis, el malestar infantil era causat per l'ocupació extradomèstica de les mares, la delinqüència juvenil procedia de famílies trencades i desestructurades. Les teories estructural funcionalistes buscaven les causes de les disfuncions en el fet que els individus no respectaven l'ordre i els valors dominants del sistema ("les dones casades amb fills no haurien de treballar fora de casa", "el divorci és sempre traumàtic pels fills" eren consignes habituals i esteses a l'època).

Les crítiques més directes al conservadorisme de les idees parsonianes sobre la família van venir en primer lloc de les corrents ideològiques igualitaristes del moviment feminista. Als USA, Betty Friedan (1964) i Kate Millet (1970) argumentaren sobre la no "naturalitat" del model de família parsoniana i van denunciar la justificació implícita que s'hi feia de les desigualtats entre els sexes a partir de les diferències sexuals. A França la sociòloga Andrée Michel (1971, 1972, 1974, 1978) mostrà les conseqüències nefastes de l'expansió d'una terminologia aplicada de forma tan radicalment sexuada, referint-se a les funcions instrumentals i expressives identificades amb homes i dones respectivament. Aquesta manera de conceptualitzar les relacions familiars reforçava estereotips discriminatoris i orientava una socialització diferencial de personalitats domesticades segons els seus atributs sexuals.

A partir dels anys vuitanta, les aportacions i reflexions crítiques de la teoria feminista en relació a la divisió sexual del treball han estat nombroses i de gran interès, perquè amplien la comprensió de les actuals relacions familiars però també dels sistema social en general. Però de fet, a partir de finals dels anys setanta, la mateixa força dels canvis socials ha anat imposant a la sociologia noves aproximacions conceptuals i teòriques per tal d'explicar les noves realitats socials. La pèrdua de la influència explicativa del model parsonià prové sobre tot del seu component ideològicament conservador i de la seva dificultat per explicar l'augment i varietat de sistemes i formes familiars contemporànies que mantenen una existència social no patològica ni inadaptada.

Però Linda Lindsey (1990:6) considera que cal reconèixer al funcionalisme una raonable explicació dels orígens de les diferències de gènere, i de la utilitat funcional de la divisió sexual del treball en les famílies del segle XIX en les quals era necessari un gran nombre de fills per mantenir la integritat econòmica de la unitat familiar. Avui, quan la família ja no és una unitat bàsica de producció de béns i ha disminuït el nombre de fills, una rígida divisió del treball per raó de sexe es fa disfuncional; ho mostra el fet de la gran quantitat de dones casades que busquen ocupació en el mercat de treball. És a dir, el funcionalisme explica prou bé els orígens de la divisió sexual del treball però no serveix per explicar els canvis actuals pel que fa a la diversitat de formes familiars i la transformació dels rols dins la família.

En el context d'aquesta recerca, a través de la qual volem comprovar les actuals tendències de canvi en les relacions de gènere (conjugals) dins les famílies joves, l'anàlisi parsoniana dels rols masculins i femenins ens pot ser útil en la mesura que proporciona un punt de partida o "model" conjugal de relacions familiars que podem anomenar tradicional, a partir del qual seria possible contrastar les noves tendències i realitats. Més endavant afinem aquesta qüestió.

1.2. Aproximacions crítiques a la família conjugal des del marxisme

1.2.1. Antecedents: La família com a reflex de les relacions de producció

Karl Marx (1818-1883) afirmà que la societat és un producte històric de les lluites pel poder i la dominació i apropiació dels recursos. Aquestes lluites són protagonitzades per les diferents classes socials que competeixen pel control dels mitjans de producció i la distribució dels recursos. Per bé que Marx no es dedicà a escriure de forma sistemàtica sobre la família sí que ho varen fer Friedrich Engels i August Bebel. Segons ells la família es una forma d'organització necessària a la satisfacció de les necessitats històricament necessàries (Bawin-Legros, 1988:28), però les formes familiars sempre són resultat de les relacions entre les forces productives i les relacions de producció.

Les idees bàsiques de Marx i Engels sobre la família van ser expressades en el text *L'origen de la família, la propietat privada i l'Estat*, escrit i publicat per Friedrich

Engels el 1884, a partir d'escrits diversos de Marx. Segons l'autor les societats primitives eren essencialment igualitàries perquè no hi havia excedent ni propietat privada. Quan emergí la propietat privada es van desenvolupar les institucions capitalistes i el poder es va concentrar en les mans d'una minoria. Les relacions entre amo-esclau i explotador-explotat es manifesten en les oposicions entre burgesia (propietaris) i proletariat (treballadors); aquestes relacions es manifesten també dins les llars familiars. Amb l'adveniment de la propietat privada i l'arribada del capitalisme la llar es transforma en una autocràcia on la supremacia del marit és inqüestionable. Engels fa una crítica molt explícita a la divisió sexual del treball en la família conjugal i considera que "L'emancipació de les dones solament serà possible quan aquestes participin extensament en la producció social, i el treball domèstic no els ocupi més que una fracció de temps insignificant" (Engels 1970:202, e.o.1884).

El marxisme, però, considera que tant la família burgesa com la família obrera eren víctimes de les misèries pròpies de cada classe social i per tant cap model present de família era desitjable. En aquest sentit no els preocupà la reforma concreta de la institució familiar en la creença que amb la transformació radical de la societat capitalista i la desaparició de la propietat privada, emergiria, també, una nova forma familiar superadora de les limitacions i desigualtats, tant de la família burgesa com de la família proletària (Lindsey 1990). Per tant, segons el marxisme la família conjugal està destinada a desaparèixer per tal de donar lloc a formes de convivència més alliberadores que mai són definides d'una manera clara. És a dir, el marxisme no proposa una abolició de qualsevol forma de família, que considera necessària per cobrir determinades necessitats humanes, sinó que proposa l'abolició de la família burgesa i de la família proletària tal com es donaven al segle XIX.

Diu Rapoport (1989:54) que al primer marxisme "la crítica del model convencional de la família nuclear està impregnada d'una font idealista que procedeix de l'evolucionisme característic dels filòsofs socials del segle XIX". Marx entenia que quan la societat canviés la seva organització política i econòmica, passant de les formes capitalistes a les formes socialistes, també la família es veuria inclosa en aquests canvis cap a millors (per més igualitàries) formes d'organització familiar. En efecte, Engels defensà que l'estructura de la família nuclear estava lluny de ser la forma més valuosa i superior de família, tal com els filòsofs socials victorians, com Spencer, sostenien, i que seria

reemplaçada per una altra forma familiar no fonamentada sobre el concepte de propietat privada. Però la forma específica que prendria la família sota el nou mode de producció socialista mai va ser dibuixada ni per Marx ni per Engels. Assumien que la forma existent de la família burgesa sota el capitalisme aniria desapareixent gradualment i emergiria, a la nova societat, alguna nova forma de vida comunal o més pública.

Vista l'argumentació bàsica de la crítica marxista a les formes familiars, es presenten a continuació les contribucions contemporànies d'aquells autors i autores que, considerant-se o no continuadors de la filosofia social crítica del marxisme, parteixen d'aquesta per formular teories del canvi i la transformació social. Enfront del paradigma estructural-funcionalista que busca mostrar els mecanismes pels quals la institució familiar i els seus membres s'adapten i s'integren a la societat global, les teories crítiques, sovint continuadores de les anàlisis marxistes, tenen en comú el considerar la contradicció i el conflicte d'interessos (també dins la família) com el motor de la dinàmica i el canvi social. Ens ocuparem dels següents nuclis productors d'anàlisi i reflexió :

- (1.2.2.) Els teòrics de l'anomenada Teoria Crítica de l'Escola de Frankfurt.

Alguns van entrar indirectament en la temàtica de les transformacions de les relacions familiars a partir de proposar-se l'estudi del fenomen feixista i la personalitat autoritària.

- (1.2.3.) Els teòrics de la Teoria del Conflicte. Aporten alguns elements per la comprensió de les relacions de dominació i subordinació en les relacions socials i, per tant, en les relacions familiars en quan relacions entre dones i homes¹.

- (1.2.4) Les teòriques del marxisme feminista (o feminisme marxista) del qual es presenten ara solament les idees bàsiques. Les aportacions més recents del feminisme s'inclouen més endavant, en l'apartat que dedico de manera específica al desenvolupament actual de les teories feministes.

¹No sempre es considera la Teoria del Conflicte continuadora de les teories marxistes, malgrat que prèn com a punt de partida el conflicte de classes. Allò clar és la seva voluntat de constituir-se com a teoria alternativa al funcionalisme estructural: conflicte *versus* ordre social.

1.2.2. La teoria crítica: les aportacions de l'Escola de Frankfurt

Cal considerar Georg Lukács (1885-1971), teòric marxista hongarès com a precedent del grup de l'Escola de Frankfurt. Va revisar i enriquir el marxisme al complementar-lo amb la crítica de Max Weber a la progressiva racionalització i pèrdua de continguts de la societat industrial. Per Lukács, el capitalisme no era solament explotació i alienació econòmica, també era organització autoritària vertebrada per l'Estat modern i les seves institucions. Així la seva anàlisi de crítica social no es limità a les relacions de producció econòmica sinó també a la producció de la política, del coneixement i de la vida quotidiana (Rodríguez Ibáñez 1992:182-183).

Alguns dels seguidors de Lukács van constituir, als anys trenta, l'Institut d'Investigació Social vinculat a la Universitat de Frankfurt. La majoria dels seus membres, donat el seu origen jueu, es va exilar als USA durant la Segona Guerra Mundial. Les figures més importants van ser T.W.Adorno, W. Benjamin, E. Fromm, M.Horkheimer i M.Marcuse, els quals, des de les diverses disciplines que van tractar, van mantenir alguns trets comuns: a) una posició crítica al determinisme econòmic del marxisme convencional, seguint les revisions de Lukács; b) un eclecticisme teòric que incorporà elements de la psicoanàlisi freudiana i de la sociologia de Weber per tal d'omplir les llacunes que percibien en la teoria marxista; c) un pessimisme social respecte de la possibilitat d'una revolució social a través de la lluita de la classe obrera; d) un èmfasi clar sobre la importància de la cultura en la construcció d'allò social més que en l'economia (Abercrombie et al, 1986).

Una de les seves preocupacions fou comprendre els processos històrics i socials que havien portat a la barbarie nazi i al feixisme, buscant la gènesi d'aquest fenomen no solament en l'economia sinó també en la política, la cultura i la construcció de les personalitats. Per tant, les seves anàlisis anaren més enllà d'una crítica marxista al sistema capitalista i van ampliar la crítica al conjunt de la civilització industrial (inclosos els països de l'Est del "socialisme real"). La cosificació i la racionalització de la vida social en general els portà a desenvolupar un atac contra la racionalitat instrumental o tecnològica com a principi bàsic de la societat occidental contemporània (Rodríguez Ibáñez 1992:184-185).

Essent aquestes les preocupacions centrals de l'Escola de Frankfurt, es tracta de veure a continuació algunes de les anàlisis específiques de la família, especialment les idees de Horkheimer, Adorno, Fromm i Marcuse. Les seves investigacions sobre el racisme i els prejudicis els permeté elaborar una teoria sobre la formació de la personalitat autoritària que arranca, segons les seves observacions, de les transformacions a l'interior de la família en la societat industrial moderna. En efecte, Horkheimer, en el seu text "La família i l'autoritarisme" (1970) aborda explícitament el tema dels canvis familiars i els relaciona amb els resultats de les recerques sobre les actituds autoritàries. Per ell:

"...el naixement de la civilització moderna va emancipar la família burgesa però no a l'individu per se i per aquest motiu va mantenir internament, i des del primer moment, una profunda contradicció. La família va seguir essent essencialment una institució feudal basada en el principi de la "sang", és a dir una institució totalment irracional; en canvi, la societat industrial (encara que conté molts elements irracionals en la seva pròpia essència) proclama el regne de la racionalitat, el domini exclusiu de principi del càlcul i de l'intercanvi lliure sense més condicions que les exigències de l'oferta i la demanda" (Horkheimer 1970:177).

1. Pels frankfurtians l'era moderna s'inicia amb la lluita i desenvolupament dels drets individuals, però dins la família es continuarà mantenint l'autoritat patriarcal i, per tant, els vincles de dependència i subordinació entre els seus membres (segons edat i sexe). En aquest sentit, la família burgesa dins la societat burgesa no existí mai. Amb el capitalisme les antigues relacions amo-esclau es transformen en unes relacions de producció de tipus racional (no patriarcal) entre obrer i patró a través d'un contracte. Però, al llarg del segle XIX, la família encara funciona com a una unitat de producció econòmica on les dones, fills i filles, i la parentela en general eren imprescindibles per la continuïtat dels tallers o els negocis familiars. Per això, l'autoritat del patriarca familiar, al llarg del segle XIX, va restar intacte.

2. Al pas del segle XX, la individuació dels fills és cada vegada més important. La dependència econòmica i el dret de successió perden importància en un món on la gran majoria es converteix en empleats a sou. Fins i tot les noies joves participen en la producció industrial. Aquest canvi de perspectiva porta, i això és crucial, a que l'autoritat paternal perd la seva base econòmica però no pas la seva legitimació en les idees i representacions sobre la família. Es produeix un desajustament entre la norma cultural i la seva base material. D'aquesta manera l'autoritat del pare dins la llar adquireix un caràcter irracional perquè, malgrat els canvis tant importants en l'estructura de les relacions materials de producció, "les idees morals i religioses, les imatges espirituals que provenen de l'estructura de la

família patriarcal continuen constituint el nucli bàsic de la nostra cultura" (Horkheimer 1970:179). És a dir, al pas del temps es va aprofundint el desajustament entre l'estructura material i l'estructura simbòlica de la família. Horkheimer considera que si bé el desig i la necessitat d'enfortir la família es quasi universal xoca, en canvi, amb una dificultat bàsica: el fet de que si les idees tradicionals es mantenen de manera rígida, en contra del procés històric, acaben allunyant-se de la veritat i es converteixen en ideologies buides de continguts reals.

3. En la civilització occidental, a mesura que la família ha anat perdent terreny com a unitat de producció econòmica s'ha donat cada vegada més importància a les formes familiars convencionals, i s'ha fet una exaltació del matrimoni de lliure elecció i de la moralitat familiar. Però tota la propaganda de l'Estat, de les esglésies i dels mitjans de comunicació no poden evitar que el matrimoni sigui cada vegada més una qüestió impregnada de càlcul racional. Diu Horkheimer:

"[el matrimoni] és cada dia més una relació pràctica: l'home l'ha d'adoptar per fruir dels beneficis de la cohabitació i la dona busca en ell una certa seguretat. No es tenen fills perquè la vida dels pares solament pugui aconseguir la plenitud a través d'ells, sinó per raons més o menys extrínseques" (Horkheimer 1970:182).

4. Els individus actuals són simples àtoms socials; la seva individualitat es pot resumir en una etiqueta que els caracteritza. Així, els actors de l'escena familiar fan el paper de marits, esposes o fills però són simples àtoms intercanviables com ho demostra l'existència del divorci. Es fa un nou matrimoni si sembla que ha de funcionar millor. Entre aquesta realitat familiar i la imposició d'un model ideològic tradicional de família s'esdevé una crisi profunda de l'autoritat parental.

5. La família, buida de continguts ideològics forts, predisposa a les cegues submissions. L'autoritat parental, sense base material, es converteix en autoritarisme i agressivitat. La debilitat del pare impedeix que l'infant s'identifiqui amb un adult proper amb qui o contra qui poder construir una personalitat autònoma i, per tant, busqui un superpare que avui pot trobar en altres entitats col·lectives: l'escola, el club, l'equip esportiu, l'exèrcit, l'Estat. L'individu accepta amb facilitat qualsevol forma d'autoritat, a condició de que sigui prou forta.

6. L'adhesió a una raó o autoritat superior ve reforçada, al seu torn, pels canvis produïts en el paper de la mare. Diu l'autor que a les societats industrials avançades: "La mamà es la màscara mortuòria de la mare" (Horkheimer 1970:186), i fa una crítica radical al que ell entén com un procés de racionalització

instrumental de l'educació familiar, especialment en el cas de les classes cultes i urbanes:

"La mare moderna planifica quasi científicament l'educació del fill, (...). Tota la seva actitud cap a la criatura es racionalitza; fins i tot l'amor s'administra com si fos un ingredient d'higiene pedagògica. La nostra societat fomenta entre les classes cultes i urbanes una actitud "professional" fortament pràctica, fins i tot entre les dones que no exerceixen una professió i es limiten a fer les feines de la llar. Consideren la maternitat com una professió i adopten cap als fills una actitud pragmàtica. L'espontaneïtat de la mare i la seva tendresa, el seu sentiment protector, naturals i il·limitats tendeixen a desaparèixer. La imatge de la mare perd, per tant, en la ment dels fills, la seva aurèola mística i el culte de la mare per part dels adults deixa de ser una mitologia, en el sentit estricte de la paraula, per convertir-se en un conjunt de rígides convencions" (Horkheimer 1970:185).

7. Horkheimer considera que la família com a ideologia buida, això és com a simple superestructura buida de contingut, fomenta l'autoritarisme repressiu perquè els adolescents no reben la influència d'una autoritat familiar prou forta i sana sinó que, contràriament, el que pateixen és de la carència d'una vertadera família: que protegeixi però que també marqui la llei. La debilitat de la família moderna permet explicar els comportaments socials de tipus feixista. Les masses, individus atomitzats, i sense vincles afectius forts entre ells, segueixen a cegues el mandat totalitari de l'Estat i les seves organitzacions.

Així doncs, els frankfurtians fan una crítica radical a l'individualisme que atomitza el sentit de l'acció col·lectiva, i la seva alternativa és que cal reforçar la família com a realitat fonamentada en unes relacions intenses entre persones. Allò que resulta més interessant de les seves formulacions, pels objectius d'aquesta recerca, és l'anàlisi crítica del paper maternal i paternal en les relacions familiars modernes i el procés de racionalització i distància afectiva creixent en les relacions paterno-filials. Aquests elements interpretatius de les funcions parentals poden resultar d'interès per la interpretació de les dades empíriques que es volen obtenir de les actuals pràctiques parentals en famílies joves, tot i que la recerca més recent tendeix a emfasitzar la creixent expressivitat de les relacions entre pare i fills i la centralitat, en les relacions familiars, dels valors de la intimitat (Bimbi 1990).

Avui destaca, com a continuadora de les reflexions socials de l'escola de Frankfurt, la teoria crítica de Habermas. A través de la seva distinció entre "món de la vida" (iniciatives individuals i aspiracions legítimes de les persones) i "món del sistema" (regió de les regles, la organització social, les institucions, el poder), desenvolupa la idea de que "sistema" i "món de la vida" haurien de formar un tot més equilibrat

i dialogant. Però en les societats industrialitzades de finals del segle XX, el "sistema" extralimita les seves funcions i anula la presència creativa i vivificadora del "món de la vida". L'anàlisi de la relació entre "món de la vida" i "sistema" mostra que avui el sistema domina completament la vida humana frenant o fins i tot impeding l'acció del món de la vida ².

Aquestes idees ens interessen en la mesura que proporcionen elements teòrics per situar en un context més global la dinàmica dels canvis familiars avui. D'alguna manera Habermas ve a dir que les relacions familiars, si canvien, ho estan fent sota les condicions imposades per la dinàmica del "sistema" (organitzacions socials i macro poder) i no tant per les pròpies necessitats de les persones. Per exemple, en el cas que ens ocupa, fins a quin punt podem dir que la caiguda de la natalitat és efecte de les voluntats, iniciatives i "llibertats" personals de dones i homes, o bé és efecte de les condicions de vida, materials i simbòliques, que imposa el sistema, limitant o fins i tot impeding la producció de nous sers humans (atur creixent, precarietat laboral, valors associats a la competitivitat, etc) ?.

A efectes concrets de l'estudi específic que aquí es porta a terme, sobre les tendències de canvi en les relacions de gènere dins les famílies joves a Catalunya, aquestes reflexions ens semblen del tot oportunes, en tant en quan avisen de que els processos de transformacions en les relacions familiars poden contenir, tot i afavorir processos cap a la igualtat de dones i homes, possibles efectes no volguts que cal tenir present en l'anàlisi de la realitat social i familiar.

1.2.3. La teoria del conflicte

La teoria del conflicte va ser una resposta directa al paradigma estructural-funcionalista de la família nuclear de la qual s'emfatitzava la funció integradora i s'ocultava el conflicte i les tensions de la realitat de les relacions familiars. Ja he fet notar abans, en l'exposició de les idees parsonianes bàsiques que, segons

² Malgrat l'interès global que ofereixen les teories de Habermas en tant en quan continuadores de l'escola crítica, també han estat objecte de la crítica feminista. En efecte, la filòsofa Nancy Fraser (1990: 49-88) assenyala la debilitat de la distinció naturalitzant que Habermas fa de "món de la vida" i "món del sistema", en tant en quan una lectura des de la perspectiva de gènere posa en evidència que quan situa la producció domèstica i la criança dels fills en el "món de la vida" sense dotar aquestes activitats i pràctiques d'un valor material està en realitat ocultant la importància de les desigualtats de gènere en el "món del sistema".

aquestes, tota desviació del model normatiu de família derivava en consideracions de patologia individual o familiar. Contràriament, la teoria del conflicte s'interessa en les contradiccions, la lluita i els canvis en les relacions socials considerant-los com un estat relativament normal de qualsevol organisme social.

Per una banda, es parteix del conflicte social tal qual fou formulat per Marx, això és que la societat està dividida en dues classes socials bàsiques en lluita frontal en defensa dels seus interessos de grup, i que el conflicte i la lluita de classes són vistos com a motor de la dinàmica i les transformacions socials. Però, per altra banda, la teoria del conflicte també s'inspirà en G.Simmel el qual havia considerat que el conflicte (entre grups socials diversos, per exemple, **dones i homes**, i no solament entre classes socials) podia tenir funcions positives de cara a l'estabilitat social i la conservació dels grups i les col·lectivitats (Abercrombie 1986).

Doncs bé, Dahrendorf (1959) recollint les aportacions de Marx i Simmel elabora una teoria del conflicte en la societat actual segons la qual aquest està sempre present, tant en les relacions de classe com en les relacions entre altres grups socials que participin d'un accés diferencial al poder i als recursos: hi ha conflicte entre propietaris i treballadors, entre empleadors i empleats, entre pares i fills, entre marits i mullers, entre joves, adults i vells, entre metges i pacients, entre homes i dones. I molts altres grups que poden ser definits com a minories desposseïdes o majories posseïdores de recursos i de poder. Aquests diferents grups mantenen conflictes d'ordre divers, no solament per causa de desigualtats en els recursos econòmics sinó també per l'accés diferencial que tenen als recursos simbòlics, culturals i polítics (Lindsey 1990:7). L'origen estructural dels conflictes cal buscar-los en l'assignació de rols i posicions socials que estan dotats d'expectatives de dominació o de subordinació i subjecció.

La teoria del conflicte emfatitza la importància de la desigualtat econòmica i de poder entre homes i dones, i considera inevitable el conflicte, la competició i la tensió entre grups. Pel que fa a la família, permet ressaltar que les desigualtats entre homes i dones seran difícilment resoltes mentre la superior posició del rol dels mascles, tant dins la família com dins el conjunt social, no sigui modificada tant econòmica com cultural. Si al treball domèstic, realitzat per les dones, no se li reconeix cap mena de valor monetari o bé les dones no deixen de fer-lo (tal com ja apuntà Engels), el rol dominant dels mascles sobre les dones es perpetuarà (Lindsey 1990:7).

La teoria crítica de l'escola de Frankfurt ens és pertinent en la mesura que problematitza les relacions de la família conjugal i individualista en el context de la societat industrial avançada i, sobre tot, en la mesura que planteja la pèrdua de l'autoritat en el món privat i denuncia la legitimació/delegació a una autoritat arbitràriament sustentada en la violència del poder polític o econòmic. De fet, ens proporciona una referència teòrica per interpretar les dades en relació a les pràctiques de criança i les funcions avui de mare i pare. Per altra banda, compartim amb la teoria del conflicte l'apriori de que la divisió sexual del treball dins la família implica relacions de dominació i subordinació. D'aquí que la teoria del conflicte reforça la nostra intenció inicial de comprovar les formes de repartiment del treball domèstic i familiar entre ambdós cònjuges en tant en quant aquest tipus d'anàlisi pot permetre un major coneixement de les tendències de canvi cap a la igualtat en les relacions de gènere.

1.2.4. El feminisme marxista

El feminisme marxista combina l'anàlisi marxista de classe i l'anàlisi de la desigualtat entre els gèneres. Segons Lengermann & Niebrugge-Brantlen (1993:376-377) les principals proposicions que, en clau de gènere, es poden fer del text d'Engels *Els orígens de la família, la propietat privada i l'Estat* (1884) són els següents:

1. La subordinació de les dones no és el resultat de la seva constitució biològica, presumiblement immutable, sinó d'un ordre social que té clares arrels històriques i que, suposadament, pot i ha de canviar.
2. El fonament relacional de la subordinació de les dones rau en la família que, a les societats complexes occidentals, constitueix un sistema de rols dominants i subordinats. Aquest tipus de família està centrada en la parella i els fills, és patrilíneal perquè la propietat i la descendència segueixen la línia masculina; és patriarcal perquè l'autoritat resideix en el cap de família; és monògama pel que fa a les dones, mentre que una doble moral dona molta més llibertat sexual als marits. Les dones, especialment quan no treballen fora de casa, són propietat del marit.
3. L'evidència arqueològica i antropològica mostra -segons Engels- que en el passat les persones mantenien llaços en extenses xarxes de parentiu. Aquests

llaços s'establien per via materna perquè aquest vincle era més fàcil de demostrar. Les dones tenien en aquesta organització social un poder econòmic considerable com a recol·lectores, artesanes, emmagatzadores i distribuïdores de matèries primes. Tenien poder pel que fa a les formes col·lectives i cooperatives de vida, a l'ús de mercaderies, a la criança dels fills i a tot allò relatiu a la presa de decisions i a l'elecció d'homes o dones com a companys sexuals i efectius.

4. Aquest tipus de sistema social va ser destruït per causes econòmiques. Engels parla de la "derrota històrico-mundial del sexe femení" (Engels 1884/1970:87). Amb la substitució de la caça i la recol·lecció, per la ramaderia, l'horticultura i la agricultura, va aparèixer la **propietat privada** del territori i de certes eines i recursos per la producció econòmica. Les necessitats dels homes s'amplien cap a una ma d'obra segura -esclaus, dones, infants- i cap a assegurar la transmissió de la seva propietat als seus hereus. La **família** sorgeix com a conseqüència d'aquests canvis perquè assegura al propietari els servents (esposes, infants, esclaus) i l'accés sexual exclusiu a les dones per controlar la seva descendència.

5. A partir d'aquí l'explotació del treball va anar desenvolupant estructures de dominació cada vegada més complexes, en particular relacions de classe. L'ordre polític i la institució familiar mantenen i reproduïxen aquest ordre social basat en la dominació d'uns sobre els altres. Solament amb la destrucció dels drets de propietat a través de la revolució comunista futura les dones obtindran la llibertat d'acció social, política, econòmica i personal.

De fet, alguna de les proposicions d'aquesta teoria ha estat criticada tant per les falses evidències sobre les que es recolza com especialment, per part de les feministes, perquè no capta la complexitat de l'opressió femenina. Malgrat tot, Lengermann & Niebrugge-Brantley consideren que el feminisme marxista ofereix una sòlida base per la teoria de la desigualtat entre els gèneres quan: (a) afirma que totes les dones estan oprimides, (b) analitza com la institució familiar és la que apunta aquesta opressió, i (c) relaciona les formes de subordinació amb l'estatus econòmic i sexual de les dones.

El desenvolupament d'aquestes idees inicials del feminisme marxista es presenta al subapartat (1.4.) d'aquest capítol, on les teories crítiques feministes d'arrel marxista (feminisme neomarxista i feminisme socialista) es presenten contrastades amb d'altres corrents del feminisme.

1.3. La perspectiva interaccionista

Als anys setanta reprèn amb força, als USA, la tradició subjectivista representada per la perspectiva interaccionista. Es presenta, també, com una alternativa a la tendència dominant de l'estructural-funcionalisme tal com l'havien desenrotllat Talcott Parsons i els seus col·laboradors.

La perspectiva interaccionista troba el seu fonament en dues corrents teòriques, de diferent origen, que convergiran al anys seixanta per enfortir i consolidar una recerca de tipus etnogràfic que privilegia l'observació de les interaccions interpersonals en la vida quotidiana. Per una banda, la corrent de l'interaccionisme simbòlic que arrela en les idees de Simmel (1858-1918) i de G.H. Mead (1863-1931) i es desenvolupa, des de principis de segle, a través del grup de sociòlegs de l'Escola de Xicago. Per altra banda, la corrent de la sociologia fenomenològica que arrela en la filosofia de Husserl i és desenvolupada per Schütz (1899-1959). Schütz, fugint de l'Alemanya nazi, com tant d'altres intel·lectuals alemanys o austriacs, s'exilia a USA l'any 1939, la qual cosa facilitarà l'intercanvi i la relació entre les dues corrents.

Goffmann és el representant actual més qualificat en el camp de la recerca interaccionista, mentre que Garfinkel i Cicourel han fet aportacions molt interessants des de l'etnometodologia, corrent vinculada a la fenomenologia. Cal dir que mantenen posicions ben diferents entre sí respecte de la importància que donen a les restriccions que l'estructura social imposa a l'acció individual. Berger i Luckmann són, avui, els difusors més qualificats de la sociologia fenomenològica amb aportacions de caràcter més teòric que empíric.

A afectes de la claredat, exposo per separat alguns elements d'aquestes dues corrents teòriques tractant d'identificar el seu possible interès per l'anàlisi actual de les relacions familiars.

1.3.1. L'interaccionisme simbòlic

1.3.1.1. Antecedents

Simmel (1858-1918) segueix la tradició alemanya en la seva oposició al positivisme, i en la seva adscripció a la corrent del neokantisme. En sociologia, el neokantisme ha tingut importància perquè ha donat forma als debats sobre epistemologia. El principi kantianista de que la ment té una part important en la aprehensió del món natural es va convertir en un principi rector pel coneixement del món social, coneixement constructiu que implica la selecció i la interpretació, i no una simple recollida de dades.

En relació a l'interaccionisme, Simmel va idear la societat com una xarxa d'interaccions entre persones i d'aquí que la interacció fos l'objecte d'anàlisi per excel·lència. Argumenta que els poderosos no podien exercir el seu poder sense la complicitat dels seus subordinats: el poder és una interacció. Les estructures socials, com la família, s'han de considerar com a cristallitzacions de les interaccions entre els individus. Allò més característic de l'obra de Simmel són les seves anàlisis a nivell microsocial, sobre fenòmens a petita escala relacionats amb les formes d'interacció (per exemple, el conflicte) o pels tipus d'interactors (per exemple, l'estrany) (Ritzer 1993). Per ell, intentar comprendre la interacció social entre les persones era una de les grans tasques que la sociologia havia de fer. Les aportacions de Simmel seran fonamentals pel desenvolupament metodològic de l'interaccionisme simbòlic. Els seus escrits van tenir una influència directa entre els primers sociòlegs de l'Escola de Xicagó (Small i Park havien seguit classes de Simmel a Berlín), durant els anys vint i trenta, a USA.

També a l'altra banda de l'Atlàntic, a USA, George H. Mead (1863-1931), va tenir una gran influència en el desenvolupament de l'interaccionisme simbòlic. En la seva filosofia, el jo emergeix per mitjà del procés d'interacció social amb d'altres. G.H. Mead s'interessà en els sentits que les persones donen a la seva pròpia conducta i a la dels altres. Tota interacció succeeix dins de certs camins estructurats perquè les persones es posen d'acord en compartir el significat de determinats símbols i gestos, tals com les paraules o l'escriptura. Els membres que formen part d'un grup comparteixen determinats tipus de símbols, signes i expectatives de conducta d'uns cap als altres. Les conductes individuals no són automàtiques sinó que responen a una elecció d'opcions possibles dins de

determinades i diferents situacions. Una vegada els símbols han estat més o menys internalitzats i apresos, el procés d'interacció pot ser més o menys espontani, però sempre ho és dins el marge d'una acció individualment determinada i no solament determinada per les pautes apreses (Lindsey, 1990:8). L'interaccionisme simbòlic és, doncs, l'estudi de la relació entre el jo i la societat com procés de comunicació simbòliques entre els actors socials. Els alumnes de Mead van recollir les seves idees al llibre *Mind, Self, and Society* (1934) el qual constitueix una font fonamental de les idees de l'interaccionisme simbòlic.

L'Escola de Xicago fou el primer nucli impulsor de l'interaccionisme simbòlic durant el període d'entreguerres quan, motivats per l'expansió de la ciutat de Xicago i la presència de diferents grups migratoris, procedents de tot el món, van realitzar múltiples recerques de caràcter etnogràfic en sociologia urbana. Diferents grups socials, grups professionals i vida quotidiana foren el seu centre d'atenció. El seu objectiu era comprendre com es construïen les identitats a través de la interacció entre les percepcions que els individus tenien de sí mateixos i les percepcions o opinions dels altres.

1.3.1.2. Interaccionisme simbòlic i família

Des de l'interaccionisme simbòlic la família és vista, tal com va formular Burgess com a "una unitat de persones en interacció". Burgess, sociòleg de l'Escola de Xicago i pioner de la sociologia de la família als USA, considerà que la unitat real de la família no procedia de l'existència d'un contracte formal, jurídic o religiós; la família existeix en la mesura que hi ha una interacció entre els seus membres, i es manté mentre aquesta interacció continua; per la mateixa lògica, la família solament es dissol quan deixen de produir-se aquelles interaccions. Per a Flaquer (1993) aquesta concepció és força adequada per comprendre les transformacions actuals en les formes i relacions familiars, caracteritzades per la desinstitucionalització i la privatització, fenòmens que han anat en progressió al llarg del segle XX.

Una de les primeres obres claus és la de Burgess & Locke: *The Family. From Institution to Companionship* (1945). La seva tesi central és que la família, en el procés de modernització, ha deixat de configurar-se segons la costum, la llei i la norma, per passar a construir-se sobre la base de l'afecte mutu i l'amistat. La

divisió del treball dins la família constituïda per l'afecte (que anomena *família de companyerisme*) és molt flexible, espontània i igualitària. La seva actuació depèn, sobretot, de la negociació entre els seus membres i no pas d'una imposició externa. Així, la integració funcional dins la família és el producte, no sempre intencional, d'un procés interactiu de més o menys llarga durada, i la relativa estabilitat dels rols familiars s'explica per la identificació que neix d'una interacció continuada. És la interacció la que assegura que valors, normes i regles de vida, creences i sentiments, siguin interioritzats i compartits entre els membres d'una família.

La divisió del treball és considerada com el resultat d'una interdependència funcional i simbòlica efectiva. Tant la díada conjugal com els altres subgrups d'interacció (per exemple pares-fills), són vistos com producte d'interaccions, complementàries o conflictives, que no poden ser reduïdes a un sol model normalitzat. Segons el medi social, els rols es manifesten amb més o menys flexibilitat o rigidesa. D'aquí que no es pot parlar de models o *patterns* predefinites.

Donati assenyala les limitacions o punts dèbils de les teories interaccionistes (Donati 1991:87-92) : (a) si , per una banda, cal reconèixer que l'enfocament interaccionista permet interpretar acuradament en clau microsociològica les interioritats de la vida familiar no permet, per altra banda, explicar els processos de canvi macro-estructural; b) l'enfocament interaccionista mostra una tendència, molt americana, a idealitzar la família a la qual es considera el *locus* de la completa felicitat personal, ocultant, com també feien les anàlisis parsonianes, el conflicte, les relacions de poder i les desigualtats materials entre els membres del grup. Malgrat tot, diu, no es poden posar en el mateix sac a tots els interaccionistes donat que donen major o menor importància a la determinant estructural, però, en general, quan fan l'anàlisi del grup familiar els interessa molt més la vida familiar des del punt de vista de l'adaptació i la satisfacció recíproca de les persones implicades, que no pas les relacions entre la família i el sistema social global.

De fet, als anys seixanta i setanta, fructífers en la recerca interaccionista en el camp de la família (vegeu Capítol 2), es va evidenciar que les anàlisis de Burgess, que anunciaven un procés de major igualació dels rols conjugals i, per tant, de disminució de la divisió sexual del treball dins les famílies, solament tenien algun sentit en relació a les classes mitges altes i altes de les grans ciutats (Donati 1991). De tal manera que també el model de família parsoniana, que defensava

com a necessària i funcional la divisió sexual del treball i l'especialització dels rols sexuals (instrumental/expressiu), començà també a ser invalidat. En les recerques empíriques s'hi confirmava, en primer lloc, una forta correlació entre estratificació social i flexibilitat o rigidesa dels rols sexuals familiars. A més alt estatus, més flexibilitat i paritat; a més baix estatus, competències més diferenciades i relacions jeràrquiques més pronunciades. En segon lloc, apareixia una significativa diferència entre els processos de presa de decisió i l'execució concreta de les decisions. Encara que les decisions es prenguessin conjuntament, l'execució era sexuada amb independència de la classe social.

Allò que ens interessa retenir d'aquesta reflexió és que les relacions familiars són el resultat complex de la combinació de les relacions de classe i de les relacions de gènere. D'aquí que si es vol intentar indagar sobre els processos de canvi en les relacions conjugals és necessari fer-ho des de la doble perspectiva de la posició de classe i la posició de gènere dels cònjuges.

Goffmann i els rols de gènere

Les anàlisis e interpretacions de les interaccions en la vida quotidiana per part de Goffman (1922-1982), vinculat a l'Escola de Xicago però docent i investigador a Berkeley, difereixen de manera significativa de les propostes dels interaccionistes més propers a Garfinkel. Goffmann dóna molta més importància a les estructures socials com a normativitats col·lectives, sovint inconscients (Donati, 1991:87). Ha centrat el seu interès en captar l'ordre social que presideix les interaccions més fortuïtes o momentànies. En aquest sentit està més a prop de Mead el qual feia èmfasi en l'objectivisme social, és a dir, en el fet de que la societat té una existència objectiva i no és simplement la suma de les consciències subjectives dels actors.

Fent una analogia amb el món del teatre, Goffman considera que quan les persones volen crear una certa impressió, adopten determinats rols que seran avaluats per altres, tal com succeeix en una representació teatral. En el cas dels muntatges escènics tot es prepara amb l'esperança d'aconseguir l'èxit desitjat i perquè els papers a representar s'hi mostrin amb la màxima significació. Encara que Goffmann no investiga directament en el camp de la família, dóna la idea de que la llar familiar és l'escenari perfecte per la representació òptima dels rols de gènere. Sense cap dubte les seves anàlisis són especialment significatives pel que fa als comportaments derivats de l'actuació dels rols de gènere.

En efecte, Goffman a *Gender Advertisements* (1979) analitza els models de comportament de dones i homes en contextos-escenaris informals com els bars i els balls, i mostra la importància social dels patrons socials de conducta que, una i altre vegada, es repeteixen seguint rituals i gestos interpretats i reinterpretats constantment, en un sentit similar. Mostra fins a quin punt els rols de gènere estan fortament estructurats per un conjunt de guions preparats per a ser interpretats, uns pels homes, els altres per les dones, especialment quan interactuen entre sí. Encara que cada guió i escenari permet una certa opcionalitat de conducta el més probable és que en les relacions de gènere aparexin quasi bé sempre: competició, alienació, rebuig o insatisfacció (Lindsey 1990:9). L'interès de les aportacions de Goffman rau en que remarquen la importància de l'experiència viscuda i la profunda interiorització dels rols de gènere que porta a la seva constant representació en les relacions socials. L'anàlisi de les pràctiques i relacions conjugals dins les famílies joves (que ens proposem investigar empíricament) són, per tant, una font excel·lent d'observació per poder comprovar la profunditat dels canvis dels rols de gènere en les seves formes tradicionals (model conjugal parsonià) socialment legitimades fins anys molt recents a Catalunya.

1.3.2. La sociologia fenomenològica

La fenomenologia va entrar en la sociologia a través de l'obra de A. Schütz (1899-1959). El seu principal objectiu és l'anàlisi i la comprensió de la vida quotidiana, el món vital i l'estat de consciència associats a ell. El món de la vida quotidiana, o món de la vida, és un món intersubjectiu en el qual la gent crea la realitat social, tot i que està subjecta a les constriccions de les estructures socials i culturals prèviament construïdes. La seva posició antipositivista els porta a emfasitzar el sentit de les accions humanes i a oposar-se a l'ús de l'anàlisi causal de l'acció humana.

Actualment, les aportacions més difoses són les de P. Berger & T. Luckman, especialment a través del seu llibre *La construcció social de la realitat* (1966). Les seves anàlisis reconeixen les aportacions dels clàssics: Durkheim i els processos d'integració a través del *nomos* o conjunt de normes i valors legítims; Weber i la comprensió de la societat com una xarxa de sentits; Mead i la identitat entesa com un fenomen social, fruit de la socialització a través de la interacció; Schütz i la seva anàlisi fenomenològica de l'estructura social de la realitat.

Pels sociòlegs fenomenòlegs l'objecte principal de la sociologia és l'anàlisi dels processos de producció de la vida quotidiana i l'estudi de les estructures del món de la vida (*Lebenswelt*). La realitat és alhora una **realitat objectiva** que s'expressa a través dels processos d'institucionalització i legitimació de l'acció humana, i **realitat subjectiva** que s'expressa a través dels processos de socialització i de construcció de les identitats. El llenguatge, a través del qual s'ordenen les experiències permet les tipificacions i l'ordenament de la vida quotidiana dels individus, en un context determinat. La construcció de la realitat social i el coneixement quotidià és produït de manera creativa pels individus, que estan influenciats pel pes acumulat dels coneixements institucionalitzats produïts per altres (Abercrombie 1986).

En relació a les anàlisis sobre les relacions familiars dos textos són especialment significatius: l'article de P. Berger & H. Kellner "*Matrimoni i construcció de la realitat*" (1977, e.o. 1964) i l'assaig de P. Berger & B. Berger *The War over the Family: Capturing the Middle Ground* (1983).

A l'article de Berger & Kellner s'entén el matrimoni com el *locus* clau en la construcció social de la realitat. S'hi descriu el tipus de matrimoni que, segons els autors, estava emergint als anys seixanta en els estrats centrals de les modernes societats industrials. Per Berger & Kellner la família nuclear s'ha convertit en la cristallització de l'esfera privada, un espai cada vegada més separat dels controls immediats de les institucions públiques on l'individu tracta de realitzar-se a través de la recerca del poder, la intel·ligibilitat i el sentit. El matrimoni resulta un acte dramàtic en tant que dues persones estranyes arriben a conviure i redefinir-se. El seu caràcter monògam reforça la naturalesa dramàtica i precària d'aquesta empresa, donat que el seu èxit o fracàs depèn, cada vegada més, de la idiosincràsia de dos individus que ni tan sols han compartit un passat. A més, caldrà que compensin en intensitat la pobresa numèrica actual de la unitat familiar, fet que accentua encara més el drama de la seva precarietat. El naixement dels fills afegirà densitat a la objectivació, amb la qual cosa la seva fragilitat es farà menys patent (Berger & Kellner 1977:43-47).

Al seu assaig Berger & Berger (1983) fan una defensa de la família burgesa, més concretament de l'*ethos* de família propagat al llarg del segle XIX³.

Segons els Berger la família nuclear burgesa, que va tenir un paper crucial i molt positiu en la formació del món modern, s'ha convertit en escenari de les forces desmodernitzadores. La hipermodernitat (amb les seves categories d'hiperracionalitat i hiperindividualisme) mostra, sovint, una considerable afinitat amb la contramodernitat. La contracultura, defensada amb entusiasme als anys seixanta, va ser la darrera explosió de la contramodernitat. D'aquí que sigui imperatiu trobar maneres de reafirmar la primacia moral i emocional de la família, i restaurar els drets dels pares i la importància d'allò privat en general, evitant convertir preferències privades en objecte de debat públic (Cf. Flaquer 1993:54). En aquest text Berger & Berger defensen posicions molt properes al conservadorisme moral dels USA, antiintervencionistes i defensors del individualisme radical.

Berger & Berger han estat contestats per la sociologia feminista (Dornbusch & Strober 1988) en tant en quan la difusió del model burgès de família no significà, de cap manera, una feminització de la societat, tal com deixen entendre, sinó que va suposar un procés d'afirmació i consolidació de les posicions de classe de la burgesia i un procés de consolidació de la divisió sexual del treball i de les desigualtats de gènere que se'n deriven. L'extensió de l'*ethos* burgès legitima el desenvolupament de noves formes de segregació sexual en l'àmbit públic i privat. I, justament, són aquestes formes de segregació sexual i les seves conseqüències sobre les vides de dones i homes allò que, persistint avui en la dinàmica i organització social, constitueix el nucli dels meus objectius de recerca.

Però el tema de les construccions de les identitats i el món vital com a realitat fonamental és especialment interessant quan es tracta de les vivències i relacions familiars. Més enllà de les posicions conservadores amb què s'han pogut interpretar les anàlisis anteriors, l'enfocament interaccionista i fenomenològic és molt adequat per la recerca d'algunes temàtiques familiars com per exemple

³ Segons Berger & Berger (1988:7-8) els trets fonamentals de la família burgesa construïda al llarg dels segle XIX i XX són els següents:

- èmfasi en els valors morals, especialment en la moral sexual.
- interès pel benestar dels infants, especialment perquè rebessin una bona educació.
- inculcació de valors i actituds orientats tant a l'èxit econòmic com a la pau cívica.
- devoció per a les "petites coses" especialment les arts.
- sentit de l'obligació per reconduir condicions percebudes com a moralment ofensives.

l'anàlisi dels processos de decisió de tenir fills o l'anàlisi de la reconstrucció de les identitats individuals a l'accedir a la maternitat o la paternitat. En canvi, és menys apropiat per abordar la problemàtica que constitueix l'eix del nostre objectiu de recerca: les tendències de canvi en les relacions familiars especialment des de la vessant de les relacions entre els gèneres i entre aquestes i les relacions de classe.

L'etnometodologia pot ser vista com un corrent que, partint de les idees de la fenomenologia, ha pres característiques pròpies. De fet, mentre que els sociòlegs fenomenològics tendeixen a centrar-se en allò que pensen les persones, la corrent etnometodològica se centra en allò que fan les persones i dediquen molta part dels seus esforços en analitzar amb el màxim detall les converses de les persones observades. Garfinkel, des de la universitat de Los Angeles a Califòrnia, s'interessà específicament en els mètodes que les persones usaven en la seva vida quotidiana per descriure i donar sentit a les seves activitats. La seva etnometodologia, molt propera a la fenomenologia germànica, proposa investigar com les persones construeixen el seu món, prescindint del conjunt de categories prèvies. En aquest sentit, Garfinkel es desmarcà clarament de les propostes de Mead per entrar en un subjectivisme radical. L'etnometodologia de Garfinkel, com també la sociologia fenomenològica, ha estat criticada per aquells que consideren que s'ocupa de qüestions trivials, que és purament descriptiva, o perquè descuida la noció d'estructura social i, per tant, la manera en que les activitats de les persones estan limitades per factors socials.

La influència de la perspectiva interaccionista és important sobre les anàlisis que recentment han fet les sociòlogues italianes Laura Balbo i Chiara Saraceno sobre l'estructura sexuada de la família, la vida quotidiana i la organització social. En el seu moment recuperem les seves aportacions específiques sobre l'anàlisi del treball familiar i les relacions entre família i Estat del Benestar.

1.4. Teories feministes: les crítiques a l'estructura i organització familiar com origen i/o font de producció i reproducció de les desigualtats de gènere

Segons Linda L. Lindsey (1990:10) la ciència dóna per descomptat que les teories han de ser tan objectives com sigui possible, de tal manera que contribueixin al coneixement i a la comprensió del món empíric sense barrejar-hi els judicis o valors personals propis. A finals del segle XIX, Max Weber va sostenir que la sociologia com a ciència havia d'estar lliure de valors, diferint de Karl Marx que defensava que la ciència i la reforma social podien i havien de ser combinades amb èxit.

Avui els científics encara estan enfrontats amb l'impacte dels valors sobre la construcció de la teoria i l'anàlisi de les dades, però hi ha un acord tàcit en què l'ideal d'objectivitat ha de mantenir-se al menys en la ment del científic al llarg de tot el procés de recerca. Encara que els valors mai són eliminats totalment de la investigació, el seu impacte potencial sobre els resultats cal que sigui considerat i avaluat. Per aquesta raó, el terme "lliure de valors" ha estat substituït pel de "especificació de valors", és a dir, per l'explicitació dels propis valors des del principi, de cara a poder reconèixer les fonts potencials d'esbiaixament. Des d'aquesta posició, la ruptura epistemològica entre coneixement comú i coneixement científic implica no pas negació de valors sinó explicitació de valors.

Aquesta qüestió de l'objectivitat està implicada en qualsevol teoria, però potser encara més en les teories feministes perquè per definició, diu Lindsey, **feminisme** implica una oposició al **sexisme** i al **patriarcat** inherents a la majoria de societats. Reforçat per la teoria feminista, el moviment de les dones ha estat organitzat per canviar allò existent, i allò que es considera una estructura social injustificada. Alguns científics poden argüir que ajuntar el terme feminista amb teoria es contradictori donat que el primer està basat sobre suposicions ideològiques i s'oposa per tant a l'objectivitat reclamada pel segon. L'autora creu que aquest argument és massa reduït i poc realista segons el cànon d'objectivitat de la ciència (Lindsey 1990:10)

De fet, les teories sociològiques que hem vist fins ara també contenen elements ideològics però no per això han estat rebutjades i apartades del corpus teòric de la sociologia. En realitat les teories feministes són més explícites en la seva orientació de valors però també poden ser vistes com a modificacions i extensions de les principals perspectives sociològiques.

Donat que estic plenament d'acord amb la postura que defensa Lindsey, crec que és oportú fer afirmació de la influència decisiva de la teoria feminista sobre les meves reflexions sociològiques. De fet, només a l'inici d'aquest treball ja ha quedat ben explicitada aquesta qüestió. Per tant, presento a continuació l'evolució i continguts de les diverses teories feministes que, per descomptat, centren les seves anàlisis teòriques en el camp familiar, pel fet que la família és l'espai social privilegiat per la construcció social de les identitats masculines i femenines.

1.4.1. Moviments feministes i teoria feminista

El terme **feminisme** no es va començar a usar fins el segle XX¹, molt després de que el primer moviment feminista, als Estat Units, reclamés més drets legals, educació i oportunitats laborals per les dones, abans de la Guerra Civil (1861-65). A finals del segle XIX, el moviment ja havia atret més i més dones, però va reduir els seus objectius a obtenir el sufragi i una legislació protectora del treball de les dones². Quan aquests objectius van ser aconseguits a principis del segle XX el moviment va perdre força i no tornà a aparèixer com a tal fins a finals dels anys seixanta. Avui, a finals del segle XX, els moviments feministes, arreu del món, han fet que les persones siguin més sensibles a com els simbolismes culturals, l'organització social i les pràctiques i interaccions quotidianes reforcen el domini dels homes i la subordinació de les dones.

Als anys seixanta, el ressorgiment del moviment feminista recuperà una preocupació que ja havia caracteritzat el primer feminisme del segle XIX: el domini dels homes sobre les dones. Aquesta preocupació ha generat reflexions teòriques que en anys recents han influït en la demanda de canvis en les polítiques socials i han desenvolupat teories que tracten d'informar i explicar els orígens del domini dels homes i de les desigualtats per raó de sexe/gènere. Les teòriques feministes

¹ Nancy Cott, *The Grounding of Modern Feminism*. New Haven, Conn., Yale University Press, 1987. Citat per Stockard 1992:17). En el cas de la sociologia espanyola, la sociòloga Teresa Torns em fa saber que Adolfo Posada ja l'introdueix en els seus escrits a començaments del segle XX.

² Una bona síntesi històrica del moviment social, obrer i feminista al segle XIX, als països occidentals, amb inclusió d'Espanya i Catalunya, es troba a : Mary Nash i Susana Tavera, *Experiencias desiguales: Conflictos sociales y respuestas colectivas (siglo XIX)*, Madrid: Síntesis, 1994. Vegeu també G.M. Scanlon, *la polémica feminista en la España contemporánea (1868-1974)*, Madrid: Siglo XXI, 1976.

no sempre han estat d'acord entre si en les seves anàlisis o estratègies però, en termes generals, tendeixen a compartir el desig d'aconseguir una més gran igualtat i una menor diferenciació entre els gèneres (Stockard & J. 1992:17).

Pel que fa als escrits que es poden considerar pròpiament feministes Lengermann & Niebrugge-Brantley identifiquen una primera etapa, entre 1630 i 1780, durant la qual se succeeix un constant goteig de textos en protesta per la subordinació de les dones en la societat. En una segona etapa, des de finals del segle XVIII fins l'actualitat, els escrits feministes han estat cada vegada més un intens corrent de crítica social que, en general, ha anat en paral·lel als moviments occidentals de reforma social. Tot i que la teoria feminista va seguir un procés paral·lel al desenvolupament de la sociologia quasi sempre va ser ignorada pels sociòlegs i l'acadèmia. En efecte, tot i que alguns sociòlegs clàssics (Marx, Engels, Simmel, Stuart Mill; a Espanya: Posada, Camp) es van ocupar en una o altra mesura de reflexionar sobre la posició social de les dones, en general, les principals figures del segle XX han ignorat les qüestions relatives al gènere o bé se n'han ocupat de la manera més conservadora i convencional com hem vist, per exemple, en el cas de Parsons. Però des dels anys seixanta fins l'actualitat la potència de les idees procedents de la teoria feminista s'ha obert camí en l'àmbit de la disciplina sociològica, però també en l'economia i en la historiografia, i avui presenta un corpus teòric de gran volada sobre les característiques de la vida social i de l'experiència humana.

En aquest capítol s'exposen les aportacions del feminisme teòric per acabar amb una síntesi dels elements més rellevants del que avui ja es considera teoria sociològica feminista i els conceptes claus per un enfocament feminista del discurs sociològic. Encara que el conjunt de teories feministes que s'exposaran en aquest capítol parteixen d'enfocaments diversos, totes elles es caracteritzen, segons Lengermann & Niebrugge-Brantley (1993)³, per tres elements comuns:

³ Per l'exposició i estructura d'aquest capítol segueixo bàsicament la revisió de la literatura de teoria feminista que fan Lengermann & Niebrugge-Brantley (1993) perquè considero el seu text com el més clar i complet de tots aquells que jo mateixa he consultat, malgrat que les seves referències responen quasi en exclusiva al feminisme del món angloamericà (al qual cal reconèixer el seu paper pioner). El capítol es completa amb altres consultes i referències de literatura europea i espanyola al respecte.

- En primer lloc, el seu principal "objecte" de recerca són les situacions i experiències de les dones en la nostra societat,
- En segon lloc s'hi considera les dones com a "subjectes" centrals del procés de recerca i, per tant, intenten veure el món social des del seu punt de vista.
- En tercer lloc, són teories crítiques que busquen promoure una acció transformadora per construir un món millor per a les dones i, en conseqüència, per a tota la humanitat.

Tal com diuen Lengermann & Niebrugge-Brantley, les principals qüestions teòriques que intenta respondre la teoria feminista giren al voltant de dues grans preguntes. La primera fa referència a *Què sabem de les dones?*, que expressa la voluntat de conèixer i reflexionar sobre les seves presències i absències en el món social, i la significació de la seva situació i posició. En aquest sentit, un dels primers grans descobriments del feminisme ha estat demostrar que allò que sempre havia estat considerat com l'experiència universal humana no era més que una visió particular dels actors i experiències masculines. Per això, encara que les dones han estat sempre presents en l'organització i dinàmica social, el seu paper ha estat ocultat o silenciado, devaluat o subordinat. La invisibilitat de les dones en el discurs científic constitueix un indicador no solament de les diferències entre dones i homes sinó també de la desigualtat entre els gèneres. La segona pregunta teòrica general de la teoria feminista passa d'una demanda descriptiva de la seva situació, a una demanda explicativa: *Per què la situació de les dones és com és?* Donar resposta a aquesta pregunta és l'objectiu d'aquest capítol.

La teoria feminista pot ser entesa com un sistema d'idees generals la finalitat del qual es descriure i explicar la vida social i l'experiència humana des del punt de vista de les dones. Aquest sistema d'idees generals procedents de disciplines diverses (antropologia, psicologia, psicoanàlisi, història, filosofia, sociologia, etc), constitueix la base literària del desenvolupament de la teoria sociològica feminista. Per la importància i capacitat explicativa de les argumentacions de la teoria feminista, i per la meua adscripció de valors, estic obligada a fer una revisió de les seves principals aportacions que, segons Stockard & Johnson (1992:17s) i Lindsey (1990:10s), es poden classificar en tres grans tradicions teòriques: el **feminisme liberal**, el **feminisme socialista i marxista**, i el **feminisme radical**.

Però Lengermann & Niebrugge-Brantley proposen una tipologia més completa i, al meu entendre, més interessant. Deixen clar que la contínua expansió de la teoria feminista fa que qualsevol classificació hagi de ser considerada com una construcció de tipus ideals que faciliti l'exposició i explicació d'un corpus complex d'idees. Presenten tres tipus bàsics de teories feministes:

1. Les teories que es deriven de la defensa de les **diferències** entre els gèneres
2. Les teories que enfatitzen més les **desigualtats** que no pas les diferències
3. Les teories de l'**opressió** masculina sobre les dones

Diferències, desigualtats, i opressió serien les paraules clau de cada tipus dins dels quals distingeixen diverses variants. Vegem a continuació les seves argumentacions.

1.4.2. Teories de les diferències de gènere

La primera afirmació bàsica del conjunt de teories de les diferències és que la localització social de les dones i les seves experiències, en la majoria de situacions socials, són **diferents** de les dels homes en aquestes mateixes situacions. Es tracta d'indagar en els detalls d'aquestes diferències. La recerca en aquesta línia s'ha realitzat des de diferents disciplines⁴ i és la que ha rebut més aportacions de descripció empírica des de la sociologia o la psicologia social. Amb independència

⁴ Lengermann & N-B (1993) identifiquen algunes de les aportacions que s'han fet en els darrers vint anys: * Contribucions des del feminisme de la diferència: Bernikow (1980), Gilligan (1982), Kessler & McKenna (1978), J. Miller (1976), Ruddick (1980); * Contribucions des de la sexologia: Hite (1976), Masters & Johnson (1966); * Contribucions des de la sociologia: -funcionalisme: J. Bernard (1982) -biosociologia: A. Rossi (1977, 1984) -interaccionisme-simbòlic: Best (1983), Lever (1978) -fenomenologia: Berger i Kellner (1964) -etnometodologia: Garfinkel (1967), Goffman (1977); * Contribucions des d'una extensa literatura empírica en sociologia i en psicologia social que pren el factor sexe com a variable independent.

Cal no confondre aquest corrent, que es caracteritza per la recerca i teorització de "les diferències" entre dones i homes, amb les teories del feminisme de "la diferència" que sustenten una visió teòrica arrelada en les teories de l'opressió. En anys recents, les teories del feminisme de "la diferència" s'han desenvolupat amb força a Europa, especialment a Itàlia, lligades a una fort posicionament polític feminista i radical. En canvi, el conjunt de constatacions o teories de les diferències, relacionades en aquest epígraf, no tenen una orientació comú a efectes de l'acció política feminista i, fins i tot, en alguns casos aquí citats les diferències entre dones i homes han estat utilitzades per reforçar i legitimar els rols i segregació tradicional i jeràrquica de dones i homes a la societat. Vegeu més endavant, a l'epígraf 1.4.4.(b), les argumentacions de les teories de la diferència que arrelen en el feminisme radical.

de la visió política que es pugui tenir de la constatació de les diferències (visió integradora o visió conflictivista) es defensa, en general, la idea que hi ha diferències psicològiques i relacionals molt significatives entre homes i dones. **Les diferències psíquiques** impliquen que les dones tenen una diferent visió del món i donen una importància diferent a la construcció social de la realitat. Mantenen grans diferències amb els homes:

- en valors i interessos bàsics (Ruddick, 1980),
- en la manera de fer judicis de valor (Gilligan 1982),
- en la construcció de motius per l'èxit (Kauffman i Richardson 1982),
- en la seva creativitat literària (Gilbert i Gubar 1979),
- en les seves fantasies sexuals (Hite 1976; Snitow et al. 1983),
- en el seu sentit de la identitat (Laws i Schwartz 1977),
- en els seus processos generals de consciència e individualitat (Kasper 1986; Miller 1976).

També les relacions i experiències vitals de les dones són diferents de les dels homes. Per exemple s'ha investigat i trobat que:

- les dones es relacionen amb fills i filles de manera diferent que els homes (A. Rossi 1977, 1984)
- nens i nenes tenen estils de joc molt diferents (Best 1983; Lever 1978)
- les dones adultes es relacionen entre elles d'una manera particular (Bernikow 1980)

És a dir, hi ha un cert consens, en el conjunt de la recerca enfocada a l'anàlisi de les diferències, sobre que l'experiència vital general de les dones, des de la seva infància a la vellesa, és fonamentalment diferent de la dels homes. El consens es trenca quan es tracta de respondre al *Per què* d'aquestes diferències. Lengermann & Niebrugge-Brantley (1993) consideren tres variants de resposta: a) Explicacions biològiques; b) Explicacions institucionals; c) Explicacions sociopsicològiques. Vegem les diferents argumentacions.

a) Explicacions biològiques de les diferències entre els gèneres

Freud ja va vincular les diferents estructures de personalitat d'homes i dones als seus genitals diferents i a processos cognitius i emocionals que comencen quan els infants descobreixen les diferències fisiològiques ⁵. Alguns sociobiòlegs com Tiger i Rubin (1971) també han intentat explicar des de la biologia diferencial els forts vincles emocionals de les dones amb els seus fills i els vincles pràctics dels homes amb altres homes. És prou conegut l'estudi de Masters i Johnson sobre les diferències en els comportaments sexuals. Però, segons Lengermann & Niebrugge-Brantley, l'autora que ha tractat amb més rigor el tema de les diferències biològiques des d'una perspectiva feminista ha estat Alice Rossi (1977, 1984).

"Rossi ha vinculat les diferents funcions biològiques d'homes i dones a les diferents pautes de desenvolupament hormonalment determinat durant el cicle vital i, alhora, les ha vinculat a la variació sexualment específica de característiques tals com la sensibilitat a la llum, al so, i a les diferències en les connexions entre el costat dret i el costat esquerre del cervell" (Lengermann & N-B, 1993:368).

Les diferències descobertes en els estils de joc (Gilligan 1982, Lever 1978, Best 1983) sembla que tenen molt a veure amb les anàlisis de A. Rossi; també la famosa "ansietat de les dones davant les matemàtiques"; o el fet de que les dones estiguin més preparades que els homes per la cura i atenció a les criatures petites. El fet de que Rossi sigui feminista fa que, finalment, consideri necessari plantejar mesures d'ordre educatiu i sociocultural per compensar aquest tipus de diferències. Però com a biosociòloga propugna pel reconeixement racional de les implicacions de la investigació biològica.

Cal afegir que, sovint, aquestes possibles diferències han estat negades des del feminisme progressista igualitarista pel fet de que generalment són teories que han estat aprofitades des de posicions conservadores i reaccionàries per justificar l'*estatu quo* de les relacions de gènere i la inevitabilitat de la desigualtat i la opressió.

⁵ Vegeu més argumentada aquesta posició a l'epígraf 1.4.4.(a) d'aquest mateix capítol, així com a l'epígraf 3.3.2 del Capítol 3 d'aquesta primera part del treball.

b) Explicacions institucionals de les diferències entre els gèneres

Allò fonamental per explicar les diferències de gènere és el paper diferenciat d'homes i dones en la criança i atenció dels fills. Per tant, la maternitat és per les dones el determinant principal de la **divisió sexual del treball** (DST) que, en general, vincula les dones amb les funcions de mestressa de casa, mare i esposa, dins l'esfera de la llar i la família i, per tant, amb una sèrie d'experiències vitals molt diferents a la dels homes.

És així que interessos, valors i trets caracterials de les dones giren al voltant de: (a) l'atenció i tendresa cap als altres, (b) la construcció de xarxes particulars d'atenció a d'altres dones: mares, germanes, filles, amigues

Hi ha teòrics que defensen la divisió sexual del treball com quelcom socialment necessari (Parsons & Bales 1955, Berger & Berger 1983), però la majoria de treballs feministes tracten aquesta divisió sexual del treball com una pauta general que estructura la desigualtat entre els gèneres.

c) Explicacions sociopsicològiques de les diferències de gènere

Lengermann & Niebrugge-Brantley consideren que formen part d'aquest corrent, les teories fenomenològiques i postestructuralistes i les teories de la socialització⁶. Segons aquestes teories, la nostra cultura, el llenguatge i la realitat quotidiana vénen tipificades per les categories dicotòmiques de la masculinitat i la feminitat. Accentuen la contribució conceptual i interaccional en el manteniment de les tipificacions socials, i com aquesta intervenció col·lectiva determina, a través de la definició, les esferes distintives i els perfils psicològics de les dones i els homes (Lengermann & Niebrugge-Brantley 1993:369). El llenguatge, considerat com un domini essencialment masculí, és l'objecte d'estudi de Dorothy Smith i Audre Lorde (1984) però també i especialment de les franceses Hélène Cixous, Luce Irigaray (1974) i Julia Kristeva. El llenguatge és "fal·locèntric" i la relació entre llenguatge i masculinitat s'estableix quan l'infant-nen descobreix el llenguatge i la seva identitat a través de l'aprenentatge dels patronímics de la seva societat.

⁶ En l'àrea de la fenomenologia i el postestructuralisme les diferències de gènere són explicades per Butler (1990), Cixous & Clement (1986), Flax (1990), Garfinkel (1967), Goffman (1977), Kessler i McKenna (1978), Laws i Schwartz (1977), Moi (1986) i Stanton (1985).

Les teories de la socialització completen en realitat les anàlisis institucionals. Se centren en les experiències de l'aprenentatge social que conformen les persones per adoptar els rols i per viure en les diferents esferes de la masculinitat o la feminitat segons el seu sexe ⁷.

En general, les feministes que recolzen els seu discurs en "les diferències" que la sociologia, la psicologia, o altres disciplines han posat de manifest, reclamen el seu reconeixement com alternativa viable a les formes masculines, el reconeixement públic i acadèmic de les formes de ser femenines i el seu paper fonamental en l'organització de la vida social i quotidiana. Des d'aquesta posició teòrica es diu que quan les maneres de ser i fer de les dones s'estenguin a la vida pública i arribin a formar part d'aquesta, el món serà un lloc més segur i humà per a tothom (Lengermann & Niebrugge-Brantley 1993:369). L'afirmació de la "diferència sexual" i el reconeixement de l'autoritat femenina és a la base de l'anomenat, a Europa, feminisme de "la diferència", les aportacions teòriques del qual formen part del que aquí entenem com a teories de la opressió (feminisme radical).

1.4.3. Teories de la desigualtat entre els gèneres

Les proposicions claus d'aquestes teories són :

- 1) Homes i dones no solament estan en societat de manera diferent sinó també de manera **desigual**.
- 2) Les dones tenen menys recursos materials, menys estatus, poder i oportunitats a mateixa localització social que els homes.
- 3) Aquesta desigualtat procedeix de la mateixa organització social no pas de les diferències biològiques o de personalitat.
- 4) Encara que tots els éssers humans poden variar individualment en el seu perfil, en capacitat i trets, cap model de variació natural rellevant fa distinció clara entre ambdós sexes. Són les diferències de posició social les que poden portar a un menor reconeixement de les necessitats humanes de llibertat i autorealització.

⁷ Jo mateixa exposo, en un altre treball, una síntesi de les diferents teories de la socialització de gènere : "Roles e identidades de género:una construcción social" a AAVV, Sociología de las Mujeres Españolas, Madrid:Complutense 1996.

- 5) Tant homes com dones respondran millor davant d'estructures i situacions socials més igualitàries, la qual cosa permet plantejar el canvi com a possible i positiu per tothom.

A partir d'aquestes premisses comuns, les teories de la desigualtat entre els gèneres també difereixen entre sí quan tracten d'explicar les causes o l'origen de la desigualtat. Seguint a Lengermann & Niebrugge-Brantley distingirem entre el feminisme liberal i el feminisme marxista.

a) El feminisme liberal

El feminisme liberal⁸ focalitza la seva atenció en les qüestions filosòfiques dels drets, en la justícia i en l'aplicació igual d'aquests a les dones i als homes. Es basa en la senzilla proposició de que totes les persones han estat creades iguals i no poden ser privades de la igualtat i de les oportunitats socials per causa del seu gènere. Fa seus els principis de la Il·lustració i la seva confiança en els elements de la racionalitat humana. Si homes i dones tenen les mateixes facultats racionals i són ontològicament similars, els drets dels homes han de ser estesos i incloure les dones (Lindsey 1990:10-11).

En conseqüència, tendeix a emfasitzar la igualtat d'oportunitats en l'educació, els canvis d'actituds, i la reforma legislativa com les maneres o camins més importants per promoure la igualtat de gènere (Friedan 1963). També anomenat el feminisme "dels drets de les dones", és la branca més moderada de la teoria feminista, i l'enfocament més difós entre el moviment feminista nord-americà. Les seves premisses han orientat i encara orienten moltes de les actuals polítiques per a la igualtat en els països democràtics.

Segons Lengermann & Niebrugge-Brantley, el feminisme liberal parteix de la identificació de la **divisió sexual del treball**, de l'existència de **dues esferes separades d'activitat social, la pública i la privada**, de la localització primària dels homes en la primera i de les dones en la segona, i de la **socialització sistemàtica dels infants** perquè aprenguin, desenvolupin i visquin els papers adjudicats a cada sexe. Però, allò que diferencia clarament el feminisme liberal del

⁸ Lengermann & N-B situen en el marc d'aquest corrent a Bird (1979), Epstein (1988), Friedan (1963,1981), Janeway (1981), Lipman-Blumen (1984), Trebilcot (1973).

feminisme radical de "la diferència" és que el primer no dóna cap valor a l'esfera privada més enllà de considerar-lo com a lloc d'expansió emocional. En efecte, pel feminisme liberal l'**esfera privada** està plena de servituds, de tasques rutinàries no pagades i infravalorades associades al treball de cura dels fills i a les servituds emocionals i sexuals als homes adults. És a l'**esfera pública** on es troben les recompenses de la vida social: el diner, la llibertat, el poder, l'estatus; és a la vida pública on es poden trobar les oportunitats de realització i autoestima. En canvi, les responsabilitats de les dones en l'esfera privada les priva de la possibilitat d'accedir a aquests béns materials i simbòlics. Per tant, defensa la dona professional, la igualtat de responsabilitats davant dels fills i un ensenyament igualitari per nois i noies.

La causa de la desigualtat entre els gèneres es troba en el **sexisme** que és una ideologia similar a la del racisme. El sexisme comporta pràctiques i prejudicis discriminatoris que difonen com a naturals els diferents destins socials d'homes i dones. Les dones, en el procés de la infància a la vida adulta es converteixen en sers depenents i construeixen un subconscient deprimat com a resultat de les limitacions i les demandes dels rols específics del seu gènere. Fins i tot en les societats relativament obertes com la dels Estats Units d'Amèrica, la igualtat d'oportunitats està fortament limitada per causa del racisme i del sexisme.

L'aproximació moderada del feminisme liberal proposa treballar junts dones i homes, els quals es poden incorporar a les files feministes en benefici mutu i amb l'objectiu d'eliminar el **sexisme** (Friedan 1963). A fi i efecte d'eliminar les pràctiques i les idees sexistes es plantegen estratègies d'acció encaminades a fomentar:

- l'ús dels canals polítics i legals existents per aconseguir el canvi,
- la igualtat d'oportunitats econòmiques,
- la introducció de canvis en la família, l'escola i mitjans de comunicació a fi i efecte de que les persones no es socialitzin de manera rígida en els rols sexuals tradicionals,
- incentivar l'esforç de totes les persones per desafiar i denunciar el sexisme present a la vida quotidiana.

El feminisme liberal més progressista té una forta orientació reformista i sent una gran atracció pels valors de l'individualisme, l'elecció, la llibertat i la igualtat

d'oportunitats (coherents amb la tradició liberal de la cultura i institucions del USA). D'aquí que defensen una reforma de la societat per la qual tota persona - dones i homes- pugui escollir el mode de vida que més li convingui i la societat respecti i accepti aquesta elecció (se sigui homosexual o heterosexual, es vulguin fills o no, es vulgui ser professional o mestressa de casa, etc). El sistema social és vist com a plural i democràtic on les dones poden organitzar-se i competir amb d'altres grups. Solament cal una mobilització efectiva i una pressió eficient i extensa (d'aquí la promoció de "lobbies" de dones) per incorporar les dones en rols significatius i equitatius.

Són varies les crítiques que s'han dirigit al feminisme liberal. En primer lloc perquè afavoreix i tendeix a ser adoptat per dones professionals de classe mitja que donen un alt valor a l'educació i a les realitzacions o èxits personals. Donat que aquestes dones tenen al seu abast una bona sèrie de recursos econòmics, poden competir amb els homes per les posicions socials més desitjades i per les oportunitats laborals. La majoria d'aquestes dones no volen un canvi total i estructural del sistema social actual sinó solament en allò que el faria no-sexista (Lindsey 1990:10-11).

La segona crítica va dirigida a que el canvi cultural que proposen emfatitza molt més l'assimilació i acceptació eventual de les dones en el món dels homes, que no pas l'assimilació dels homes en el món de les dones. D'aquesta manera es dóna un gran valor a les activitats dels homes, mentre que implícitament es devaluen els rols i les activitats tradicionals de la gran majoria de dones.

La tercera crítica va dirigida a que no es reconeix que fins i tot en les societats democràtiques es donen relacions de dominació i subordinació.

Però malgrat les crítiques rebudes és cert que en aquest darrer quart de segle, el feminisme liberal ha reclamat canvis en el llenguatge, en les representacions de les dones en les mass media, i fins i tot en les pràctiques religioses. I aquestes demandes han tingut en alguns casos un èxit real: es va estenent l'ús del masculí-femení en els llibres de text; augmenta de manera progressiva la presència de dones en els mitjans de comunicació i en els estudis i professions tradicionalment masculines; hi ha ja dones com a bisbes i capellans en les esglésies cristianes no catòliques; s'està desenvolupant una teologia feminista; es dóna més suport, que als anys 60, a les dones que treballen fora de casa.

Però encara que moltes de les reivindicacions del feminisme liberal han estat incorporades a la vida social i quotidiana i a la cultura en general, també és ben cert que la dominació masculina no ha desaparegut. De la mateixa manera que el sufragi universal no va suposar l'abolició del domini dels homes, tampoc avui la institucionalització dels drets de les dones en les democràcies occidentals no ha parat ni eliminat l'estratificació de gènere ni el domini dels homes. La dominació masculina està inserida en el més profund de les nostres pautes d'interacció social (Stockard & Johnson 1992:18). D'aquí que de les formulacions del feminisme liberal s'hagi passat a les formulacions del feminisme radical que veurem una mica més endavant.

b) El feminisme marxista contemporani

Les feministes marxistes ⁹ focalitzen el seu interès en com l'ordre social promou les desigualtats de gènere en el marc de les desigualtats de classe. Reclamen una radical reestructuració de les institucions i de les relacions socials. Consideren que la naturalesa de les experiències vitals de tot individu constitueix, en primer lloc, un reflex de la seva posició de classe i, en segon lloc, del seu gènere. Aquesta prioritat de la posició de classe fa que es defensi que les dones de classes socials oposades tenen més experiències vitals en comú amb els homes de la seva mateixa classe que no pas amb les dones de la classe oposada. Les feministes marxistes admeten, però, que dins de totes les classes socials les dones ténen menys accés que els homes als recursos i béns materials, poder, estatus i possibilitats d'autorealització. Les causes, però, d'aquesta desigualtat de gènere resideixen en l'organització del mateix sistema capitalista.

Les desigualtats de gènere són funcionals al sistema capitalista. En el cas de la burgesia, els homes són els propietaris dels recursos productius i organitzatius de la indústria, del comerç agrícola i del mercat nacional i internacional; les seves esposes no són habitualment propietàries sinó que constitueixen elles mateixes una propietat més, sovint són utilitzades com a mercaderia d'intercanvi i aliança de propietat entre els homes. Les dones burgeses produeixen i crien els fills que

⁹ Stockard & Johnson (1992:17) citen com a representants del feminisme marxista a Sayers (1986), Gimenez (1978), Delphy (1982), Hartmann (1981), Benston (1969), Gardiner (1975), Mackinnon (1982, 1989).

hauran d'heretar els recursos socioeconòmics dels pares. Proporcionen també serveis emocionals, socials i sexuals als homes de la seva classe. Per a tot això són recompensades amb unes condicions i mode de vida privilegiat o luxós propi de la seva classe.

Pel que fa a les classes assalariades la desigualtat de gènere també és funcional al capitalisme. Les dones assalariades reben baixos salaris i no es sindiquen. Són una font de beneficis que ofereix poca resistència. Per la seva marginalitat en el sector assalariat constitueixen una important reserva de força de treball que actua com una amenaça i un fre a les demandes dels treballadors assalariats sindicats. En l'espai privat, com a esposes, mares i mestresses de casa són consumidores de béns i serveis per la llar i treballadores no pagades que en realitat estan subsidiant i finançant els costos reals de la reproducció i el manteniment de la força de treball (Gardiner 1979). Les relacions de subordinació i dominació dins la llar proporcionen als homes una experiència mínima de poder personal que compensa la seva absència total de poder en la societat (MacKinnon 1982:8).

La desigualtat de gènere no és fruit d'un conflicte directe d'interessos entre homes i dones sinó que és efecte del funcionament de l'opressió de classe. Per tant, qualsevol mobilització directa de les dones contra els homes és considerada reaccionaria perquè divideix la classe treballadora.

A diferència del feminisme liberal, el feminisme marxista manté que cal canviar el sistema econòmic capitalista tant per aconseguir l'alliberament de les dones com per l'alliberament de totes les persones treballadores explotades pels propietaris dels mitjans de producció. Tal com ja formularen Engels i Marx, solament quan desaparegui el sistema de classes i tots els recursos passin a ser comunitaris desapareixerà la desigualtat entre els gèneres que és un subproducte de la desigualtat de classe. El **sexisme** i l'**opressió econòmica** es reforcen mútuament; per canviar-los cal una revolució socialista. Marx va preveure un pla per quan la propietat privada fos abolida i fossin aplicats els principis de la col·lectivització en el treball. Engels assenyalà la necessitat de col·lectivitzar el treball dins la llar i també l'atenció i criança de les criatures, la qual cosa permetria alliberar les dones perquè podrien tenir rols econòmics fora de la llar. La família no seria destruïda, però les funcions de la família reformada serien socialment alterades (Lindsey 1990:11).

El feminisme marxista es dirigeix a les dones de classe treballadora i a aquelles que se senten desprovistes de les oportunitats econòmiques en el capitalisme. Ha tingut molta rellevància a Amèrica Llatina i ha orientat a moltes dones de països en desenvolupament. Moltes feministes marxistes contemporànies creuen que l'entrada dins la força de treball ha de fer-se i que el treball domèstic s'ha de socialitzar. Hi ha un acord fonamental en que calen canvis fonamentals en les institucions de l'economia i de la família si la igualtat de les dones vol ser aconseguida (Lindsey 1990:12).

1.4.4. Teories de l'opressió del gènere femení

La idea bàsica d'aquest conjunt de teories és que els homes tenen interessos concrets i fonamentals per mantenir la seva posició en el control, ús, submissió i opressió de les dones. Aquesta pauta d'opressió està profundament incorporada en l'organització social i constitueix una estructura bàsica de dominació que generalment és anomenada **sistema patriarcal**. El sistema patriarcal o patriarcat no és el resultat de factors biològics ni de la socialització de rols sexuals o l'estructura de classes, sinó que constitueix una estructura primària de poder que es manté, de manera intencionada i deliberada, en defensa dels interessos dels homes. Les diferències de gènere i les desigualtats entre els gèneres, conceptes claus de les teories que hem vist fins ara, són subproductes del patriarcat.

Segons Lengermann & Niebrugge-Brantley (1993:379-380) la majoria de teòriques feministes actuals segueixen aquesta línia de reflexió i anàlisi. S'han desenvolupat quatre principals argumentacions explicatives de les causes del patriarcat: les del feminisme psicoanalític, les del feminisme radical, les del feminisme socialista i les del feminisme de la tercera onada.

a) Teoria feminista psicoanalítica

El focus d'interès del conjunt d'autores ¹⁰ que segueixen aquesta línia d'anàlisi de l'opressió es troba en l'intent de comprensió de la dinàmica emocional de la personalitat masculina i femenina, i subratllen la importància dels primers anys de

¹⁰ Lengermann & N-B identifiquen com autores en aquesta línia a Chodorow (1978,1990), Dinnerstein (1976), Al-Hibri (1984), i Kittay (1984).

vida en la construcció d'aquestes emocions. Fan una reconstrucció de les teories de Freud que és vist com profundament patriarcal, per causa de les conclusions a què arriba respecte de la naturalesa psíquica de les dones, a les que situa en un segon ordre en el marc de les relacions socials i culturals.

Les teòriques feministes psicoanalítiques consideren el patriarcat com un sistema universal, poderós i perdurable en el temps i l'espai en el qual els homes sotmeten les dones de manera eficaç. En aquest sistema tots els homes intervenen amb les seves accions individuals quotidianes per crear-lo i mantenir-lo. En canvi, les dones s'hi rebel·len molt poc i fins i tot la realitat mostra que sovint consenteixen la seva pròpia subordinació. Les teòriques feministes psicoanalítiques es pregunten sobre l'origen d'aquesta contínua inversió d'energia per sotmetre les dones i com és possible, alhora, que les dones no la contrarestin amb la seva pròpia energia.

A la recerca d'una explicació i comprensió d'aquest fenomen se centren en els elements claus de les teories freudianes: les emocions humanes, els desitjos i por parcialment coneguts o desconeguts pel propi subjecte, la neurosi i la patologia. Consideren com a fonaments energètics del patriarcat dos factors bàsics: la por a la mort i l'entorn socioemocional en el qual es forma la personalitat de l'infant.

La por a la mort o a deixar d'existir és una qüestió existencial que tothom es planteja en algun moment i que fa experimentar el terror. Les dones, productores de vida i responsables de la criança dels fills, viuen amb menys temor el reconeixement de la pròpia mortalitat (al-Hibri 1981; Dinnerstein 1976). Totes les defenses que posen en acció els homes davant el terror de la mort són dirigides a la dominació de les dones, de manera conscient o inconscient. Per "sobreviure" necessiten produir "coses": art, riquesa, armament, ciència, religió, arquitectura, etc. També busquen el control del procés de reproducció per assegurar-se la pròpia continuïtat a través dels fills. S'afanyen per controlar els cossos de les dones i a legitimar normativament la paternitat. Impulsats per la por tendeixen a separar-se de tot allò que els recordi que el seu cos és mortal: el naixement, la naturalesa, la sexualitat, el propi cos i funcions naturals i, per extensió, les dones, a les quals associen de manera simbòlica amb tots aquests elements. La dona, símbol de tots aquests tòpics, també és tractada com el no jo, com l'Altra: és temuda, evitada i controlada.

El segon tema fa referència a la socialització de les criatures. Un primer aspecte a tenir en compte és que s'arriba al món adult aprenent a equilibrar una tensió que no es resolt mai: el desig de la llibertat d'acció **-necessitat d'individuació-** i el desig de confirmació per part dels altres **-necessitat de reconeixement-**. Un segon aspecte és que els infants experimenten el seu primer creixement en estreta, constant e íntima relació amb la mare biològica o substituïda (Chodorow 1978, 1990 Dinnerstein 1976). Vegem-m'ho amb una mica més de detall.

Les primeres fases de desenvolupament de la personalitat són viscudes de manera turbulenta amb una gran càrrega d'emocions primitives: por, amor, odi, plaer, ira, pèrdua i desig. Aquestes emocions vinculades a les primeres experiències relacionals resten a l'inconscient al llarg de tota la vida. Els sentiments d'ambivalència cap a la dona/mare/mainadera són una font important d'emocions. La relació amb el pare/home és molt més ocasional que la de la mare. És una relació secundària i emocionalment menys trasbalsadora. El nen, en el marc de la nostra cultura que valora la identitat masculina, malgrat els forts vincles que té amb la mare, és culturalment induït a trencar-los ben aviat, però de manera incompleta. Això té unes conseqüències emocionals nefastes. L'home madur tendirà a buscar una dona pròpia que satisfaci les seves necessitats emocionals, que depengui d'ell i la pugui controlar, perquè sent una forta necessitat de domini en la relació. La nena, que també té uns forts vincles emocionals amb la dona/mare, descobreix la seva pròpia identitat femenina en una cultura que infravalora les dones. Creix així amb una gran ambivalència de sentiments d'amor i odi cap a sí mateixa i cap a la dona/mare, així es veu reduïda la seva energia per fer resistència a la seva subordinació social. **Les dones, més que la necessitat d'individuació, accentuen la seva necessitat de reconeixement**, i ho fan a través de la relació submissa a un home en actes d'atracció sexual i amb d'altres dones en actes d'amistat o parentiu. No busca substituir la mare sinó que ella mateixa es converteix en mare i recrea la primera relació primària entre infant i dona (Lengermann & Niebrugge-Brantley 1993:380-383).

Més enllà de la construcció individual de la personalitat de gènere, la teoria feminista psicoanalítica subratlla, també, com en la cultura occidental es veu l'"home" com a "dominador" de la "naturalesa". Així el "mètode científic" o la "veritat objectiva" són elements del discurs de dominació masculina, que és analitzat per les teòriques feministes psicoanalítiques com una projecció del desig de dominació dels homes i del seu temor al reconeixement intersubjectiu (la

dificultat en expressar les emocions viscudes amb altri). **L' ego masculí reforça per sobre de tot la seva necessitat d'individuació** (Jaggar & Bordo 1989; Keller 1985).

Segons la teoria feminista psicoanalítica, la ruptura de l'equilibri entre la **necessitat d'individuació** i la **necessitat de reconeixement**, sigui en una cultura en sentit ampli, sigui en una personalitat individual, fa aparèixer dues patologies: la del **dominant sobreindividualitzat** que "reconeix" a l'altre solament a través d'actes de control, i la del **subordinat infraindividualitzat**, que renuncia a l'acció independent per trobar la seva identitat solament com a reflex del dominant.

Segons Lengermann & Niebrugge-Brantley, aquesta teoria suggereix poques i difícils estratègies pel canvi: proposa una reestructuració de les pràctiques tradicionals de criança dels fills i la iniciació d'una extensiva reconstrucció psicocultural de la nostra orientació cap a la mort. Si bé donen idees per comprendre els fonaments més profunds de l'opressió de les dones i del domini dels homes, cal que desenvolupin més els factors sociològics i les estratègies pel canvi. Això és el que pretenen les teories de l'opressió que s'expliquen a continuació.

b) El feminisme radical

Les teories del feminisme radical ¹¹, als USA, van fructificar a finals dels anys 60' i principis dels 70' quan un grup de dones que treballaven en el moviment pels drets civils i contra la guerra al Vietnam van ser conscients de l'opressió que dins el mateix moviment els donaven els seus companys homes. El feminisme radical es va originar com a reacció contra les teories, estructures organitzatives i estils personals de vida dels homes de la "New Left" (Lindsey 1990:12).

¹¹ Stockard & Johnson (1992:18) situen en aquest corrent a Daly (1978), Lerner (1986), Moen (1979), Rich (1976, 1980), i caldria afegir Firestones (1971) entre d'altres. A Espanya comparteixen les idees bàsiques d'aquest corrent: Lidia Falcón (1981-1982), advocatessa, i la revista Poder y Libertad 1-24 (1980-1994); Milagros Rivera (1994a, 1994b), historiadora medievalista, i la revista DUODA 2-8 (1991-1995); i, des de pressupòsits psicoanalítics, Victòria Sau (1986, 1994, 1995), psicòloga.

Les feministes radicals es caracteritzen especialment per la intensa valoració positiva de les dones i de les seves aportacions culturals a la vida social. Creuen que totes les institucions socials es caracteritzen per ser sistemes de **relacions de dominació i subordinació**. Aquestes relacions tant apareixen quan s'analitzen les estructures més bàsiques de la societat com l'estructura de les relacions de classe, castes, grups racials, ètnics, religiosos, categories d'edat i gènere. En aquest sentit, es vinculen clarament amb les aportacions bàsiques de l'anomenada sociologia del conflicte. Però, segons el feminisme radical, l'estructura més bàsica de relacions de dominació és la de gènere, primera estructura de dominació de la història, la que constitueix el **sistema patriarcal** i la que més durada ha tingut al pas dels temps. Amb el sistema patriarcal els homes aprenen a menysprear a altres sers humans, a veure'ls fins i tot com a no-humans i a controlar-los. Tot i que el patriarcat constitueix l'estructura més important de desigualtat social és, paradoxalment, la menys percebuda com a tal, per efecte de la violència institucionalitzada i sovint legitimada.

Les relacions de dominació s'expressen tant a través de la violència física com de la violència simbòlica, com diria Bourdieu (1990). La violència simbòlica passa per in comptables elements de la vida social i quotidiana de control i opressió de les dones, com per exemple els criteris de moda i bellesa, els ideals tirànics de maternitat, la monogàmia, la castedat i la heterosexualitat imposades, el treball domèstic no pagat ni reconegut, el treball assalariat mal pagat. Però la violència física és la clau pel manteniment del patriarcat: la violació, l'abús sexual, la prostitució forçosa, l'abús de l'esposa, l'incest, la vexació sexual dels infants, el sadisme explícit en la pornografia. Actes de violència presents en la nostra societat i que tenen plena relació amb pràctiques històriques i interculturals tals com la crema de bruixes, la condemna a mort per adulteri, la persecució de les lesbianes, l'infanticidi femení, el benatge de peus, els suïcidis forçosos de les vídues hindús, l'extirpació de clítoris.

Altres recursos de poder social, econòmic, ideològic, legal, emocional, també són exercits per mantenir la dominació. Però és la violència física l'últim recurs que s'utilitza davant la rebel·lió individual o col·lectiva. Segons les feministes radicals, els homes no solament tenen els recursos per mantenir la dominació sinó que, sobretot, tenen interessos propis per mantenir-la. En efecte, les dones proporcionen múltiples beneficis directes i indirectes: són el medi més eficaç per satisfer el desig sexual del mascle, són essencials per la producció de fills que els

satisfan necessitats pràctiques i neuròtiques (com han mostrat les psicoanalistes), constitueixen una molt útil força de treball (com han mostrat les marxistes), poden constituir signes visibles d'estatus i poder, són suport emocional i reforcen constantment la significació central dels homes. Ara bé, totes aquestes funcions tenen una importància diferent segons les variacions socioculturals del context i, per tant, les formes de dominació es poden mostrar amb variants.

Les feministes radicals plantegen, com a estratègia concreta i bàsica pel canvi, que totes les dones reconguin el seu propi valor i força rebutjant la consideració de sí mateixes com a persones dèbils, depenents i secundàries. Per aconseguir-ho cal que les dones treballin amb solidaritat amb d'altres dones, establint entre sí una confiança basada en la germandat femenina, el suport, l'estima i la defensa mútua (*sororità, affidamento*, autoritat femenina, diu el feminisme radical de la diferència a Itàlia i Espanya). Aquest xarxa de confiança i germandat serà la base de la seva força col·lectiva i permetrà un enfrontament crític a tot aspecte de dominació patriarcal allà on existeixi. Propugnen, també, una major separació entre sexes constituint empreses, llars, comunitats, centres de creativitat artística i relacions amoroses dirigides per dones. Aquesta darrera proposta, que caracteritza les activitats del feminisme radical de la diferència dels anys vuitanta i noranta, a Europa, és una de les més polèmiques fins i tot entre les pròpies feministes radicals.

Es raona que si la opressió de les dones procedeix de la dominació dels homes, solament els canvis institucionals no la podrà superar aquesta opressió, perquè els homes com a subjectes individuals en són també el problema. De tal manera que les dones han de crear les seves pròpies institucions separades i trencar les seves relacions amb els homes. A través de l'establiment d'institucions centrades en les dones, les dones arribaran a confiar en d'altres dones i no en els homes. De cara a lluitar contra el sexisme, la versió extrema del feminisme radical defensa acabar amb les relacions heterosexuales i defensa que les dones es tornin lesbianes. Una societat nova emergirà on les virtuts femenines de criaça, del saber compartir, i de la intuïció dominaran en un món identificat amb la dona. Certament, per causa d'aquests plantejaments estratègics, hi ha menys acord entre les feministes radicals que en d'altres models feministes ¹². Però la convicció de que la

¹² Per exemple, mentre el feminisme radical de la diferència a Itàlia (Cigarini 1992, 1993, Muraro 1991, 1992, 1993, 1994) i Espanya (Rivera Garretas 1994a, 1994b) manté la necessitat d'espais segregats entre dones i homes per tal de poder construir la diferència, Luce Irigaray (1981),

supremacia dels barons funciona com a característica definitiva d'una societat que oprimeix les dones unifica els diferents elements del feminisme radical (Lindsey 1990:12).

Independentment de la valoració personal que es pugui fer de l'estratègia pel canvi del feminisme radical, els seus plantejaments són molt rics des d'un punt de vista teòric perquè incorporen arguments del feminisme marxista i del feminisme psicoanalític. Les seves anàlisis teòriques, per altra banda, han estat complementades per recerques empíriques rellevants que reforcen l'idea de que el patriarcat se sustenta bàsicament per la pràctica de la violència sobre les dones (Millet 1969, Rich 1976, 1980, Mackinnon 1979).

Les crítiques que ha rebut la teoria feminista radical s'han dirigit al seu exclusiu interès pel sistema de dominació patriarcal oblidant sovint altres sistemes estructurals de desigualtat en la organització social, especialment les desigualtats per raó de classe.

c) El feminisme socialista

Les feministes socialistes¹³ intenten unir el pensament feminista marxista i el pensament feminista radical. Es poden distingir dues variants teòriques: la primera és aquella que a partir de l'anàlisi de l'opressió de classe i de la opressió de gènere es proposa identificar els elements comuns i els elements diferenciadors entre les diverses formes de subordinació de les dones. Un terme clau i sovint utilitzat és el de **patriarcat capitalista**.

La segona variant es proposa descriure i explicar tota forma d'opressió a partir de la idea de **jerarquia** i el terme clau de **dominació**. En efecte, tot i que en les seves anàlisis les dones ocupen el lloc central i parteixen de l'experiència de les dones

una de les primeres teòriques radicals de la diferència sexual, avui manté la necessitat d'interacció i espais comuns de treball entre dones i homes, justament des de, i en defensa de, la diferència sexual (Irigaray 1995). En una línia similar teoritza Chantal Mouffe (1993)

¹³ Lengermann & N-B situen en el marc del feminisme socialista els escrits de Eisenstein (1979), Hartman (1979), Hartsock (1983), MacKinnon (1982, 1989), Ruddick (1980), Smith (1974, 1987, 1990a, 1990b).

com a punt de vista avantatjós per la comprensió dels mecanismes de dominació, aquestes teòriques s'ocupen i s'interessen per totes les formes d'opressió siguin masculines o femenines: jerarquies de classe, gènere, raça, etnicitat, preferència sexual i localització dins la jerarquia mundial de nacions. Des d'aquest enfocament de la dominació, s'explora també com algunes dones oprimides participen activament en l'opressió d'altres dones per raó de classe o ètnia.

Seguint Lengermann & Niebrugge-Brantley, allò comú al feminisme socialista és el compromís amb el **materialisme històric** com a estratègia analítica. El materialisme històric, principi bàsic de la teoria social marxista sosté: (1) Que les condicions materials d'existència, incloses les activitats i relacions socials que les generen, són el factor clau de l'experiència humana, la personalitat, les idees i les disposicions socials; (2) Que aquestes condicions materials d'existència canvien a través del temps; (3) Que la història és el registre dels canvis en les condicions materials de la vida d'un grup i dels canvis corresponents en les seves experiències, personalitats, idees i disposicions socials.

Des d'aquest punt de partida teòric, les feministes socialistes tracten de desenvolupar una teoria que permeti explicar la institucionalització històrica de les relacions de dominació-subordinació, i permeti realitzar anàlisis precises i històricament concretes de les disposicions socials i materials que donen forma a les situacions particulars de dominació. Amb aquest objectiu, aquestes teòriques han redefinit alguns dels conceptes claus implicats en la teoria marxista.

En primer lloc redefineixen la idea de "condicions materials de la vida humana". No solament fan referència a la dinàmica econòmica de la societat (en el sentit de producció, mercat i intercanvi de béns) sinó que amplien el concepte amb una gran dimensió que inclou totes aquelles condicions necessàries per **crear i mantenir la vida humana**. És a dir, aquelles condicions materials necessàries per la producció de la vida i el benestar humà: el manteniment del cos, la sexualitat i la procreació, la criança dels fills, el manteniment de la llar, les tasques domèstiques no reconegudes e impagades, el suport emocional, la producció de coneixement necessari a la vida quotidiana. **Aquesta redefinició fa canviar l'enfocament marxista de que les persones humanes som productores de béns cap a la idea de que les persones també som creadores i mantenidores de la vida humana** (Harris 1986, Fraser 1990).

Un segon concepte redefinit pel feminisme socialista, en la línia de l'escola de la sociologia crítica, és el de superestructura. La consciència, la motivació, les idees, les definicions socials de la situació, el coneixement, la ideologia, la voluntat d'acció cap a si o cap als altres, són factors que intervenen profundament en la personalitat i l'acció humana, i finalment, en les estructures de dominació presents en les pràctiques socials. La subjectivitat és producte d'estructures socials mentals vinculades a les estructures econòmiques. L'anàlisi dels processos que estructuren la subjectivitat humana són fonamentals en una teoria sobre la dominació, i aquesta anàlisi s'ha de realitzar aplicant els principis del materialisme històric.

La tercera idea marxista redefinida pel feminisme socialista és que l'objecte d'estudi no és la desigualtat entre les classes socials sinó una sèrie de desigualtats interrelacionades. Les estructures públiques econòmiques, polítiques e ideològiques interactuen amb els processos privats i íntims de la reproducció humana, allò domèstic, la sexualitat i la subjectivitat. Ambdues àrees, privada i pública, es troben articulades per tal de mantenir un "sistema polifacètic de dominació". El sistema de dominació es mostra tant a través de pautes socials durables e impersonals com a través de subtils relacions interpersonals. És per això que per analitzar aquest sistema de dominació s'alterna constantment la descripció dels grans sistemes de dominació amb la descripció detallada i específica de les experiències quotidianes de les persones. [la síntesi recorda molt Bourdieu, autoreflexivitat, etc...].

d) El feminisme de la tercera onada

Desenvolupat al llarg dels recents anys vuitanta, se centra en el tema de les **diferències** entre les pròpies dones. Aquest corrent critica l'ús indiscriminat del concepte "dona", el seu tractament monolític al llarg dels anys seixanta i setanta per part de les feministes blanques i de classe mitja, tot plegat com si entre les dones no hi haguessin diferències substancials per explicar els processos de dominació i opressió. La problemàtica inicial de la que parteixen és l'explotació que algunes dones pateixen per part d'altres dones. Les diferències entre les dones són el resultat de l'accés desigual als béns i serveis socialment produïts per causa de la seva posició en el sistema mundial, la classe, la raça, l'etnicitat, i la preferència efectiva. Les diferents posicions de les dones interactuen amb la pròpia

estratificació de gènere. De fet, han estat justament les dones de color, a USA, les capdavanteres en aquestes propostes teòriques.

El seu objectiu no és tant atacar els estatus desiguals entre les dones, sinó fer palesos tots els sistemes de dominació sexista, racista, classista, heterosexista i imperialista. I, també, atacar la falsa consciència de les dones blanques de classe mitja que, fent ús del terme "dona" de manera monolítica, han ignorat i ocultat els seus propis actes de dominació sobre altres dones que no són de la seva classe, raça o preferència sexual. Lengermann & Niebrugge-Brantley caracteritzen aquest feminisme a partir de cinc punts.

1. El millor punt de vista per trobar la veritat sobre les relacions socials és el de les persones oprimides, siguin aquestes dones u homes.
2. Les dones de color estan explotades en ocupacions domèstiques mal pagades i en treballs relacionats amb la reproducció, la sexualitat i les emocions, siguin pagats o no. Poden aportar un coneixement particularment revelador sobre les relacions socials de dominació perquè a través d'aquests tipus de feines estan estretament relacionades amb les persones que les oprimeixen.
3. L'explotació apareix en l'experiència de les dones de color com un sistema global i molt complex de classe, raça i opressió de gènere.
4. El sistema opressiu produeix actituds, accions i personalitats patològiques tant en les files de les persones oprimides com en les files de les persones opressores: violència dels homes sobre les dones en comunitats oprimides, conflictes entre dones riques i dones pobres totes elles oprimides per raó de gènere, conflictes entre dones blanques i dones negres etc.
5. La oposició a l'opressió i la patologia té dues fonts : la primera prové de la necessitat mai saciada del ser humà d'autorealització plena e individual; la segona, en relació dialèctica amb la primera, prové del fet de pertànyer a la peculiar comunitat d'oprimits.

1.4.5. Proposicions bàsiques de la teoria sociològica feminista

La teoria feminista proporciona la base per una revisió de les teories sociològiques convencionals de l'ordre, el conflicte i l'organització social. Lengermann & N-B consideren sis proposicions principals que al seu entendre sintetitzen les diverses variants i pressupòsits de la teoria feminista (Lengermann & Niebrugge-Brantley 1993:393-409).

1. La pràctica de la teoria sociològica s'ha de basar en una sociologia del coneixement que: (a) reconegui al que investiga com a actor real i sociològicament localitzat, (b) reconegui la parcialitat de tot coneixement, (c) reconegui la funció del poder en la producció del coneixement.
2. Les estructures macrosocials es basen en processos controlats per les persones dominants que actuen en el seu propi interès, processos que són executats per les persones subordinades, el treball de les quals queda ocult i resulta infravalorat, fins i tot per elles mateixes per efecte de l'ideologia social. D'aquesta manera s'arriba a distorsionar fins i tot la comprensió de la pròpia producció. L'anàlisi focal de la posició de les dones proporciona idees particulars sobre aquestes macroestructures de la subordinació perquè, sigui quina sigui la posició de classe, són les dones les que realitzen el treball invisible: el treball domèstic, la criança dels fills, el servei sexual i emocional i les activitats de coordinació (tals com esperar, adaptar-se, o ser interrompudes) en el treball assalariat.
3. Els processos microinteraccionals de la societat confereixen realitat a aquestes relacions de poder entre dominant i subordinat, i al no reconeixement o a la distorsió de la contribució dels subordinats. Així, les dones contempen que les seves contribucions a la producció social són menyspreades (com el treball domèstic o les activitats de coordinació en el sector assalariat) i idealitzades fins el punt del no reconeixement (com la maternitat).
4. Aquestes condicions creen en la subjectivitat de les dones una constant "línia divisòria" que no han de sobrepassar (el sostre de vidre). Aquest línia divisòria separa l'ideologia patriarcal de l'experiència reflexiva de les dones de la realitat dels seus rols en la producció de la vida social en els nivells micro i macro. Les dones naveguen per aquesta línia divisòria experimentant repressió,

consentiment, rebel·lió, o esforçant-se per reformar l'organització micro i macro.

5. Tots aquests arguments poden ser aplicats, per extensió, a totes les persones que estiguin en una posició subordinada similar encara que no idèntica.
6. Es pot posar en qüestió l'ús de qualsevol categoria desenvolupada per una disciplina que ha estat substancialment dominada pels homes i, en particular, la divisió entre les sociologies micro i macro. S'ha d'intentar superar aquesta dicotomia sociològica clàssica i cal crear nous conceptes per poder explicar la realitat des del punt de vista de les persones que estan en posicions de no poder i en posicions de subordinació.

Síntesi

Una revisió sumària dels diferents feminismes a la nostra societat contemporània posa de manifest una complexificació creixent de la problemàtica inicial plantejada a partir de les dues preguntes bàsiques : Què sabem de les dones? Perquè la situació de les dones és com és ?

La recerca empírica ha posat de manifest l'existència d'importants diferencials entre dones i homes, tant pel que fa als recursos materials i simbòlics als que poden accedir unes i altres (creant fortes desigualtats), com pel que fa als trets psicològics i de personalitat amb que intervenen e interactuen en el món social (testimoniant fortes diferències). La polèmica s'esdevé quan es tracta d'explicar les causes o l'origen de les diferències, les desigualtats, i les relacions de dominació-subordinació entre homes i dones. Però, al meu entendre, les diferents teories són, a efectes explicatius (altra cosa és a afectes d'acció política), més complementàries que no pas excloents, i especialment es poden veure d'aquesta manera si s'analitzen en el context temporal en què es desenvolupen.

El feminisme liberal afirma que les garanties per un tracte igual per homes i dones són importants i necessàries per augmentar la igualtat entre ambdós sexes. Pel que fa a les relacions familiars la mentalitat liberal ha propiciat la defensa de la igualtat jurídica entre els cònjuges, sempre tenint com a model els drets masculins i la ocupació dels espais públics i de poder social, però ha propiciat la devaluació i ocultació de la importància fonamental dels valors, la cultura i els treballs de les dones.

Les feministes marxistes i socialistes consideren que els canvis en la legislació són lluny de ser suficients per acabar amb el domini dels homes (*male dominance*) i que serà necessari batallar amb les estructures i les institucions socials i de comprendre com les desigualtats de gènere es relacionen amb les desigualtats basades en la classe social, la raça i la etnicitat.

Les feministes radicals, consideren que un món sense el domini dels mascles hauria de re-avaluar valors i orientacions que tradicionalment han estat definits com a femenins i que es necessari canviar les pràctiques materials i simbòliques dels agents i institucions que encara continuen definint el rol de les dones com a esposes i mares.

Més endavant (vegeu 2ª part : capítol 1) faig ús, amb matisos, de les distincions teòriques del feminisme contemporani per distingir quatre sistemes o models culturals de relacions de gènere a les societats contemporànies, sistemes o models que tan poden tenir una lectura diacrònica (successió temporal) com una lectura sincrònica (presència de diversitat de posicions i models). També faig més explícita l'associació entre les diverses explicacions de les diferències i desigualtats per raó de gènere i els diferents models de relacions conjugals, sempre en relació al que és l'objecte d'estudi d'aquesta recerca: el repartiment de la massa de treball (remunerat i familiar) entre les parelles joves amb criatures petites, a Catalunya.

* * * * *

He revisat al llarg del capítol les aportacions que, des de diferents enfocaments sociològics, s'han fet al voltant de les relacions familiars i/o sobre les relacions de gènere.

El paradigma estructural-funcionalista és aquell que ha elaborat la més potent teoria explicativa sobre les funcions de la família nuclear a les societats industrialitzades. A efectes del nostre objecte d'estudi ens interessa especialment la seva aportació entorn de la definició de la necessitat de la divisió sexual del treball entre la parella conjugal. Aquesta explicació, molt ben sustentada en el conjunt de les teories parsonianes sobre el Sistema Social de les societats occidentals, ha tingut, des dels anys seixanta, fortes crítiques que han negat la seva capacitat per explicar els canvis en les relacions conjugals en les famílies actuals, canvis generats, especialment, per la creixent presència de les dones al

mercat de treball remunerat. Ara bé, és indubtable que qualsevol anàlisi empírica de l'actual divisió sexual del treball familiar ha de tenir en compte les aportacions parsonianes en quan la seva descripció dels rols conjugals de dones i homes ha estat dominant i donada per descomptat a Espanya i Catalunya fins ben recentment. Per tant, la descripció de les relacions conjugals a partir de la divisió de rols sexuals com quelcom funcional a la família, ocultant que aquestes relacions impliquen una desigual distribució i un desigual accés de marit i muller als diferents recursos socials, materials i simbòlics, és una descripció teòrica que més endavant prenem com a referència per l'anàlisi dels canvis en les relacions familiars que s'han succeït en els darrers vint anys. En efecte, al capítol 1 de la segona part, reprenc aquesta idea i acabo considerant el model de família parsoniana com a un tipus familiar, entre d'altres possibles, i no pas com "el model" normatiu tal com es desprèn de l'anàlisi de Parsons & Bales.

Les aportacions crítiques des del marxisme (Engels, Escola crítica) o des de les teories conflictivistes al model de família nuclear, estructurada sobre l'eix de la divisió sexual del treball i l'explotació del treball de les dones, han estat fonamentals per l'anàlisi de les desigualtats i les relacions de dominació-subordinació de gènere a les societats occidentals. Al meu entendre, aquesta gran corrent o paradigma sociològic conflictivista és a la base de moltes de les aportacions teòriques i crítiques de les relacions de gènere institucionalitzades en l'organització familiar a occident. De fet, ha estat a través de les aportacions del feminisme teòric que les teories crítiques han desenvolupat la reflexió entorn de l'objecte "família", mentre que la sociologia acadèmica no ha desenvolupat cap conjunt de teories alternatives al paradigma dominant en el camp familiar. Ha estat en anys molt recents, i com efecte de la ruptura de les especialitzacions disciplinars i des d'una perspectiva que articula "sociologia-feminisme-família-treball", que s'està creant un nou "corpus" de reflexions i recerques. En el capítol que segueix es reprenen algunes de les anàlisis realitzades a partir dels anys seixanta sobre les noves realitats familiars, amb diferents graus de relació teòrica amb els plantejaments conflictivistes.

La perspectiva interaccionista ens ha aportat, sobretot, la idea de la importància fonamental dels processos d'interacció quotidiana en la construcció de la realitat social i, en concret, de la construcció de les relacions familiars. En aquest sentit, l'anàlisi de les pràctiques i representacions dels cònjuges en la resolució de la vida quotidiana i, en concret, en les decisions o situacions de fet respecte del

repartiment de la massa de treball (familiar i remunerat) és molt pertinent per poder apamar els canvis actuals de les relacions de gènere en la nostra societat.

Les aportacions del feminisme teòric sobre les relacions de gènere a la societat actual són molt útils per visualitzar teòricament els processos de canvi que s'han succeït o que encara poden succeir-se en la dinàmica actual de transformació de les identitats de les dones i, per tant, de les relacions de gènere. Com ja he avançat abans, més endavant explico les opcions que faig al respecte.

En el capítol que segueix (cap.2) presento diverses aportacions a la comprensió de les relacions familiars i conjugals en aquests darrers decennis, quan les dones casades comencen a mantenir-se en els seus llocs de treball remunerat i, a la pràctica, el model parsonià de família entra en crisi fàcilment evident.

1ª Part : Capítol 2

LES TRANSFORMACIONS RECENTS EN LES RELACIONS ENTRE FAMÍLIA I
MERCAT DE TREBALL: RECERQUES I NOVES CONCEPTUALITZACIONS

- 2.1. La recerca als anys seixanta i setanta: l'anàlisi microsociològica de les dinàmiques familiars
 - 2.1.1. Una visió general
 - 2.1.2. Una visió feminista: la crítica a la divisió de rols d'homes i dones.
- 2.2. La recerca als anys setanta i vuitanta: "els treballs de les dones" i el model d'anàlisi Producció/Reproducció
 - 2.2.1. L'emergència de la relació Treball-Família i la ruptura dels camps tradicionals
 - 2.2.2. Les aproximacions explicatives al treball assalariat de les dones
 - 2.2.3. La revisió de conceptes
 - 2.2.4. "Treball Domèstic", "Treball Reproductiu", "Treball Familiar"
 - 2.2.5. La construcció de la relació (articulació i regulació). El model d'anàlisi Producció/Reproducció
 - 2.2.6. El repartiment de la massa de treball entre la parella conjugal

1ª Part : Capítol 2

LES TRANSFORMACIONS RECENTS EN LES RELACIONS FAMÍLIA I MERCAT DE TREBALL: RECERQUES I NOVES CONCEPTUALITZACIONS

"Si bé les dones sempre han treballat, al camp, al taller, la botiga, o a la llar, la seva salarització massiva als països occidentals s'ha imposat aquests darrers anys" (Chaudron 1991:133). No solament les dones estan cada vegada més presents en el món laboral sinó que també són més les dones que mantenen el treball assalariat després del matrimoni, després de la primera maternitat, de la segona i fins i tot de la tercera ¹. En el cas d'Espanya, l'actual generació de dones entre 35 i 40 anys és la que ha marcat la ruptura amb les pràctiques tradicionals d'abandonament del treball assalariat al moment de contreure matrimoni (Garrido 1992; Solsona & Treviño 1995).

Quan als anys seixanta s'inicia a Europa i USA aquesta tendència creixent, els sociòlegs de la família van començar a posar en qüestió la capacitat explicativa de l'esquema de família parsoniana, qüestió que abans ha estat comentada (vegeu epígraf 1.1.2). En el model parsonià s'entenia que les dones casades solament treballaven en situacions extremes: fos perquè tenien una sobredotació de capital cultural, fos perquè s'hi veien obligades per necessitat. Però quan s'expandeix el treball assalariat entre les dones de classe mitja es posen en qüestió aquestes raons i, en canvi, s'inicia dins la disciplina la crítica radical a la tradicional divisió sexual del treball dins la família, perquè l'eix "instrumentalitat-expressivitat", associat respectivament a pare i mare, fins llavors considerat com a natural i funcional als fills, al grup familiar, i a la societat industrial moderna, ja no serveix per explicar els nous "equilibris" familiars.

De fet, la salarització progressiva d'una part cada vegada més important de les dones casades va produir un impacte molt important en la sociologia de la família que va començar a investigar sobre les noves dinàmiques familiars, sovint des de posicionaments feministes, liberals i igualitaristes. Des de la microsociologia van

¹ Cal matisar que, si bé la pràctica legitimada en el passat immediat entre les dones era la de deixar la feina extradomèstica per dedicar-se en exclusiva a la llar i a la família en el moment de casar-se, també era molt freqüent entre les dones casades el treball remunerat de tipus submergit, no declarat, sovint temporal, molt freqüent en ciutats amb indústria tèxtil o en zones agrícoles.

ser observades les negociacions entre la parella, la racionalitat econòmica de les decisions, el valor econòmic dels temps de producció de cada membre de la parella, o altres temàtiques, sempre relatives a les interaccions dins del marc familiar. L'anàlisi del treball domèstic tindrà una importància cabdal per situar la crítica als aparents igualitarismes familiars, fins i tot en les famílies de doble carrera.

La dinàmica generada per la cada vegada més important presència de les dones en el mercat de treball va obligar la sociologia de la família, la sociologia del treball, la geografia, la demografia, la història, i el conjunt de les ciències socials, a reconsiderar els models i paradigmes teòrics que sempre, explícita o implícitament, situaven la meitat de la població, les dones, en un espai privat sense cap protagonisme públic. En el cas de la sociologia de la família, la visió articulada entre família i treball, i les aportacions de la teoria sociològica feminista, avui ja es tenen en compte de manera formal dins la disciplina, tal com ho mostra, per exemple, el llibre de F. de Singly, *La famille: l'état des savoirs* (1991), que fa referències directes a la producció teòrica i empírica de la sociologia feminista a França (*Le sexe du travail* ² 1984). En el cas d'Espanya, les aportacions de la sociologia de la família en aquesta línia han estat molt escasses mentre que, en canvi, hi ha hagut més aportacions des de la sociologia del treball.

L'objectiu del capítol és presentar algunes de les idees i argumentacions més recents al voltant de les relacions entre treball assalariat i família. En primer lloc (2.2.1) reviso les recerques que als anys seixanta varen investigar els efectes del treball assalariat de les dones sobre les dinàmiques familiars, així com l'anàlisi que es va fer d'aquesta qüestió des d'un punt de vista explícitament feminista. En segon lloc (2.2.2) m'ocupo de les relacions estructurals entre família i economia, entre Treball Familiar i Treball Remunerat, tenint especialment en compte, encara que no exclusivament, les aportacions de sociòlogues franceses, italianes i espanyoles.

² Participen en aquesta obra les sociòlogues: D. Kergoat, F. Battagliola, F. Becalli, A. Borzeix, D. Combes, M. Haicault, M. Chaudron, A-M. Daune-Richard, M-A. Barrère-Maurisson, A-M. Devreux, H. Hirata.

2.1. La recerca als anys seixanta i setanta: l'anàlisi microsociològica de les dinàmiques familiars

2.1.1. Una visió general

Als anys cinquanta i seixanta, la tendència cap a l'augment de l'activitat mercantil de les dones a les societats de capitalisme avançat, i les seves repercussions en les estructures i relacions familiars, propicia la recerca sobre el tema dels rols sexuals dins la família. Allò que més preocupa inicialment és el canvi en els rols femenins, la seva adaptació o inadaptació, la tensió entre les normes, pautes i pràctiques d'un i altre treball (familiar i remunerat) i les seves repercussions en les estructures familiars, la socialització infantil i les relacions de poder entre els cònjuges. En general, el creixement de l'activitat femenina es considera com problema social per quan factor de desestructuració familiar. En canvi, des del feminisme, el treball remunerat de les dones és vist com via que facilita noves i més igualitàries relacions personals i familiars. Les temàtiques més investigades foren els canvis de rols i l'educació dels fills (Nye & Hoffman 1963, Safilios Rotchild 1970, Howell 1973), les relacions de poder dins la família ((Heer 1958, Blood & Wolfe 1964, Scanlon 1970, Bahr 1974), i l'emergència de noves formes familiars (Myrdal & Klein 1956, Klein 1965, Rapoport & Rapoport 1971, Young & Willmott 1956, 1973) (Cf. Carrasco & alt 1994).

La major part d'aquest estudis van tenir lloc a Estats Units i Anglaterra on la incorporació de les dones al mercat de treball era més intensa. A França, Andrée Michel (1971, 1972, 1974, 1977, 1978) investigà sobre les condicions en que les dones feien treball de mercat i com aquest treball remunerat influïa sobre la redefinició de rols dins la família; mostrà, a través de nombrosos estudis, contradient sempre les teories familiars parsonianes, com el treball femení produïa efectes positius cap a l'igualitarisme familiar i com aquest igualitarisme millorava la satisfacció del grup conjugal i augmentava l'eficàcia de certes conductes educatives dels pares cap als fills.

A Espanya aquest tipus d'estudis, durant els anys seixanta i setanta són quasi bé inexistents, en el sentit de que si bé es comencen a estudiar les característiques de l'activitat de mercat de les dones no s'entra en l'anàlisi de les repercussions d'aquesta activitat sobre la família; en canvi s'inicien estudis macro sobre el retard de la modernització de l'activitat femenina a Espanya en relació a la resta de països

europèus (Pérez Botija 1968, Durán 1972). A Itàlia la recerca, també des de la sociologia del treball i amb una perspectiva macro, se centra, en aquests anys, en la caiguda de les taxes d'activitat general, en els processos de segmentació del mercat i en la dificultat per conèixer les taxes reals d'ocupació femenina donat que es posa en evidència l'existència d'una important activitat econòmica no oficial, "submergida", especialment en el cas de les dones casades.

Pel que fa a l'anàlisi dels efectes del treball assalariat sobre la família, una línia de recerca centrà el seu interès en els processos de regulació dels intercanvis del grup familiar. El debat s'inicià pròpiament amb l'anomenada "teoria dels recursos" que considera cadascun dels cònjuges com a persones que intenten optimitzar la seva producció familiar i formula, com hipòtesi central, que les eleccions que es fan dins del grup depenen de l'importància i l'estructura dels recursos de què disposa cadascú. La pregunta sobre la "racionalitat econòmica" dels intercanvis familiars donà lloc a una important sèrie de recerques: per exemple els treballs de Blood i Wolf (1960) sobre els recursos econòmics i socials i les relacions de parella, o els treballs de Becker (1964) i Easterlin (1969) sobre el Capital Humà i la "New Home Economics"². Becker, l'any 1964 ja començà a considerar que les decisions sobre l'oferta de treball d'homes i dones estaven relacionades entre sí, i reconeixia que per les dones l'elecció es trobava entre escollir la criança dels fills i el treball domèstic, o escollir el treball remunerat. Segons Dex (1991:85) aquestes anàlisis van fer replantejar els fonaments dels models neoclàssics sobre la oferta de treball per passar a considerar les unitats domèstiques com a unitats que prenen decisions al respecte³. Segons Kellerhals i Roussel (1987:19) aquestes anàlisis, realitzades en termes de racionalitat i no pas en termes d'ortodòxia o desviació d'un model dominant de família (com sempre, el model parsonià), van obrir el camp per a una anàlisi del pluralisme de les formes de negociació familiars (Kellerhals i Roussel, 1987:19) i, per tant, de l'acceptació de la complexitat i diversitat familiars.

² Per una crítica de les anàlisis de l'economia neoclàssica sobre els processos de demanda i oferta de treball remunerat vegi's, entre d'altres, Shirley Dex *La división sexual del trabajo*, cap 3 ¿Por qué no trabajar?, Madrid:Ministerio del Trabajo 1991 (ed. original 1985); C.Borderias & C. Carrasco & C. Alemany *Las mujeres y el trabajo*, Barcelona-Madrid:Icaria-Fuhem 1994

³ Molts anys més tard, s'orienten de la mateixa manera moltes de les aportacions espanyoles al llibre *Estrategias familiares* (1993)

La idea que el treball assalariat augmenta l'autonomia econòmica de les dones i fa canviar el seu estatus dins del grup familiar, va portar el debat cap a l'estudi de la desigualtat i la distribució del poder entre la parella. A Anglaterra, fou molt i durament discutit, a la contra, l'optimisme igualitarista de Young & Willmott (1957, 1973) a la seva recerca *The Symmetrical Family* (1973), i s'abandonà la visió de les relacions familiars com un model de relacions "democràtiques" tal com havia estat formulat per Burgess l'any 1945 ⁴. A França, Andrée Michel (1972, 1974, 1978) insistirà en que la norma igualitarista entre la parella és una idea teòrica que no es correspon a la pràctica de les relacions familiars. Per tant, es comença a conceptualitzar el matrimoni com una forma d'intercanvi desigual de recursos (Safilios-Rotschild 1977).

Contradient les teories parsonianes es dirà també que és en la família on es troba el nucli bàsic de les contradiccions normatives: la submissió al grup i la reivindicació de la identitat individual són un focus de forta confrontació al seu interior. La noció de "família conjugal" o de "matrimoni de companyerisme", que implica una relació d'equilibri personal i relacional, no serveix per explicar les relacions entre els cònjuges. Ans al contrari, sovint aquesta confrontació (grup *versus* individu) genera frustració i violència en la parella més que no pas satisfacció emocional.

Però als anys setanta també s'insistirà, ara des d'una perspectiva fenomenològica, sobre l'idea que la família és una "construcció nòmica", és a dir, que és la consciència de grup la que permet construir un projecte que dóna veritable sentit als recursos diferencials dels actors (Berger & Kellner 1964). Es va més enllà d'una visió estrictament microeconòmica de la negociació conjugal: per exemple Safilios-Rotschild (1976) afirma que els recursos d'intercanvi dins la família no són solament d'ordre econòmic sinó també d'ordre afectiu; per Rodman (1967) l'avaluació dels "capitals" de cada membre del grup familiar pren diferent valor en funció del context cultural o del medi social; Menahem (1979, 1988) sostingué que aquests tipus de racionalitat solament es donava en alguns tipus de famílies: algunes es preocupen molt per seguir i reproduir el model après en la seva socialització, mentre que d'altres famílies busquen, sobre tot, mecanismes per mantenir l'autonomia individual costi el que costi. Una altra temàtica que ocupà

⁴ Harris (1986) fa una excel·lent revisió crítica de les recerques sobre els canvis en les relacions familiars a Gran Bretanya als anys cinquanta, seixanta i setanta, especialment de Bott (1957, 1971), Young & Willmott (1957, 1973), Pahl & Pahl (1971), Oakley (1974) i Edgell (1970, 1980)

l'interès de la sociologia de la família als anys setanta, fou l'estudi de les famílies de doble carrera. Rapoport & Rapoport (1971, 1976) i Rapoport et al. (1978) posaren de manifest les dificultats que tenien aquest tipus de famílies, a Gran Bretanya, per resoldre la vida quotidiana.

Però sempre, al darrera de qualsevol de les racionalitats possibles (econòmiques, normatives, afectives), diu Kellerhals (1987), l'inserció de les dones al mercat de treball introdueix en l'anàlisi de les relacions de parella la quantificació de la vida quotidiana: es compten els temps de treball i no treball, s'avaluen les realitzacions d'homes i dones en termes de valor d'intercanvi o valor d'ús, es busca l'equitat o la diferència dels costos de la producció dels actors etc. Però al final, cal recórrer a l'atzar per explicar moltes de les dinàmiques i estratègies resultants. Segons Kellerhals i Roussel (1987), aquí es mostren les limitacions de la recerca microsociològica que no sempre permet comprendre els canvis en les relacions, interaccions i repartiment de recursos familiars perquè en centrar-se solament sobre la família no permet fer referència a un marc comprensiu més ample.

Per aquests autors les limitacions de la microsociologia de la família són un eco de la falta d'una orientació macrosociològica del treball de les dones (des de la sociologia del treball), que doni respostes convincentes a les preguntes generades en relació a l'entrada massiva de les dones al mercat de treball. Quan Kellerhals i Roussel diuen això, participen de la tendència general de la sociologia que intenta comprendre els processos socials des d'una major vinculació entre estructura i acció i quan ja es comencen a conèixer algunes de les aportacions que sociòlogues del treball i economistes feministes franceses ja venien fent des de finals dels anys setanta, especialment en relació al treball de les dones. En efecte, segons Carrasco & Borderias (1994:49) els primers estudis sobre el treball assalariat de les dones van posar en evidència a través de les dades empíriques aportades, la importància quantitativa del seu treball, però eren molt limitats en tant en quan solament destacaven els conflictes entre el rol familiar i el rol laboral, però no atenien a l'estructura de la demanda (gran creixement del sector serveis) per explicar la incorporació de les dones al mercat de treball. Així doncs, davant de la insuficiència de les anàlisis per respondre les noves preguntes derivades dels treballs de les dones, sorgiran, a finals dels anys setanta i inicis dels vuitanta, noves propostes explicatives.

Però abans de passar a veure el contingut d'aquestes noves propostes sobre les relacions estructurals entre família i treball de mercat, val la pena que vegem primer algunes argumentacions feministes a l'estudi de les dinàmiques internes de la família durant aquests anys seixanta i setanta, les quals tenen per nosaltres un interès específic en tant en quan plantegen les primeres crítiques radicals als rols sexuals tradicionals.

2.1.2. Una visió feminista: la crítica a la divisió de rols d'homes i dones

Seguint Rapoport (1978), el desenvolupament de les teories sobre el matrimoni i la família han tendit a ser molt esbiaxades per causa d'una orientació de valors propis de la cultura masculina. La definició dels conceptes clau, la manera com és definit el camp d'estudi, els temes seleccionats per la recerca empírica, els mètodes emprats per a la recerca i la interpretació de les dades de recerca, "han estat un producte conscient o inconscient del fet de que la majoria de sociòlegs eren homes, i que la majoria descrivien allò que ells "veien".

La defensa que era possible una ciència social neutra, lliure de valors, va produir que la sociologia es construís segons l'imatge de l'observador, sense que sovint en fos ell mateix conscient. Això ha produït errors i fins i tot buits importants en la comprensió de la realitat. Per exemple, donat el model tradicional de família nuclear parsoniana, el treball de la mare fora de casa es considerà com a desviat de la norma i, per tant, com a quelcom patològic i anormal. Era tractat com un problema pel marit i pels infants; mai no es considerà la possibilitat dels problemes que determinats tipus d'ocupacions i treballs dels homes podien portar a les seves esposes i fills/es infants, o fins i tot a ells mateixos (Rapoport 1978).

Pel que fa a les relacions entre revolució industrial i família nuclear, Rapoport comenta la preocupació que un conjunt d'escriptors ja va mostrar, al segle XIX, per l'impacte de la societat moderna i tecnològica sobre la cultura en general i sobre les personalitats individuals. Es considerava que la família estava perdent la seva funció prescriptiva donat que cadascú orientava la seva acció segons les seves preferències individuals. Aquest individualisme i l'allunyament d'altres categories orientades per valors humanístics, considerats equivalents als familítics, podia portar a una ruptura potencial de totes les relacions. Però ja a principis del segle XX es començà a defensar, des de posicions que podem

entendre com a feministes, que els valors familístics no eren necessàriament equivalents a valors humanístics. Els vincles i obligacions familiars basades en la forta dependència de la dona i fills al marit, i la rígida diferenciació de rols, indiferents a les diferències individuals, ja van ser vistos com a particularment nocius per les dones. Les primeres feministes, com Charlotte Perkins Gilman (1860-1935), van veure, com altres marxistes i anarquistes de l'època, la possible caiguda de la família clàssica com a una oportunitat per l'alliberament de les dones i les criatures. Però en general, el desenvolupament de les idees familistes, en defensa del paper "essencial" de les dones en la continuïtat familiar va dominar en les ideologies i les pràctiques generals malgrat que la individuació de les dones aniria progressant.

Rapoport (1978) considera que la literatura funcionalista dels anys cinquanta, davant de les tendències de canvi, no va mostrar interès per explicar-les sinó més aviat per mostrar com les coses "eren o haurien de ser" i no pas com "podrien arribar a ser". La simple descripció o les definicions normatives de la família van suprimir de l'anàlisi la comprensió de les necessitats i interessos de les persones implicades, omissió especialment notable pel que fa a les dones. Les anàlisis dominants de la família havien eliminat la sexualitat de les dones i els havia adjudicat aquella parcel·la de poder derivada de ser l'única criadora dels fills.

Rapoport defensa una aproximació a com les dones construeixen el seu món privat, defensant la necessitat d'una perspectiva de recerca que, defugint l'estructural-funcionalisme, permeti reconstruir el conflicte, la diversitat i pluralitat de les representacions i pràctiques familiars: "Una de les maneres de trencar les imatges estereotipades usades en l'estudi de les famílies és relacionar les nostres formulacions més directament amb les persones, les seves variabilitats i les seves capacitats de canvi, adaptació i invenció" (Rapoport 1978:63). Per exemple, en l'anàlisi de les relacions entre marit i muller, es pot tendir a emfatitzar els models d'activitat i l'estructura: qui fa què, temps dedicat a les diferents activitats, normes acceptades i expectatives sobre com es comporta cadascú segons els rols assignats; o bé es pot fer atenció a com els participants se senten en les activitats assignades i els seus propis models de comportament, quina satisfacció experimenten i quins canvis farien per tal d'equilibrar millor les gratificacions rebudes. Aquests darrers aspectes havien estat considerats menors en la sociologia de la família. Per exemple ha estat rarament qüestionat que una dona vulgui criatures; es dona per descomptat que en vol.

Aquestes qüestions són importants no solament perquè estan en relació als valors socials sinó perquè també tenen una significació científica en relació a l'estudi dels processos socials. Si és ben cert que els perfils de gènere i els rols sexuals estan canviant, ignorar els processos de canvi per fer solament esment dels elements estructurals pot portar l'anàlisi molt lluny de la realitat de les persones, de les seves vides i lluites quotidianes. Les persones estan canviant els rols prescrits i normatius. Per tant cal que els científics socials ens acostem i escoltem i observem com les persones construeixen les seves vides i transformen i canvien els estereotips i les pautes rebudes.

El model de família parsoniana va ser vist com a model consistent tant per donar resposta als requisits de la societat industrial com pel que es mostrava en la dinàmica dels petits grups experimentals. I va ser assumit com el model "normal". A més Parsons considerà que donada la funcionalitat del model, les persones voldrien fer allò que els demanava la societat a través de la internalització del rol sexual apropiat, ofert pels pares durant el procés de socialització. El model va adquirir una qualitat estàtica (encara que Parsons originalment el va veure com a una resposta adaptativa a una realitat que havia canviat), i va orientar una massiva estereotipificació dels rols sexuals en la literatura sobre sociologia i psicologia de la família. Encara que els seus creadors no volguessin que el model s'estereotipés, això va ser inevitable donat que l'anàlisi no feia atenció a la diversitat social i variacions en la vida familiar. I el problema afegit amb el conjunt d'ideals estereotipats que comporta el model tradicional és que ha vingut condicionant la forma d'entendre les polítiques familiars.

Per obviar aquest problema, que ha impregnat la sociologia de la família, Rapoport defensa una recerca que emfatitzi la manera en que realment actuen les persones en el món real. Aquesta manera de fer ha permès investigar sobre parelles i matrimonis no tradicionals, famílies de doble carrera professional, comprovant l'importància de les noves estructures familiars que resulten més adaptades al món actual que no pas el model tradicional (Rapoport & Rapoport 1971, 1977). Oakley descriu de la següent manera les pressions socials per adoptar l'ideal de família descrit per Parsons :

La família com a institució prescriu la normalitat dels rols de gènere: una dona, un home, i una o més criatures. Les famílies amb infants adoptats poden considerar-se com a tals, però no pas les famílies monoparentals. Aquestes representen una situació social plena d'ambigüitats, són estigmatitzades i marginades. Hi ha fortes pressions socials per la normalització de la unitat familiar. En l'estructura de rols de gènere dins la família les dones són reduïdes a un tipus social comú: mestressa de casa-esposa-mare. La dona metgessa, dependent, enginyera, mestra d'escola primària, ballarina, obrera, totes són tractades com a Sra. de Y, mare dels fills del Sr. Y, suport i assistent del Sr. Y, netejadora de la seva roba, creadora de la seva llar, centre i símbol de la seva vida familiar (Oakley 1974:70)

Aquest ideal de vida familiar és reforçat pel que Oakley en diu els mites sobre el caràcter biològic de la divisió sexual del treball, i la necessària criança dels fills per part de la mare. Al seu entendre, aquests dos mites s'han reforçat mútuament. El mite de la base biològica de la divisió sexual del treball domèstic crea l'estereotip de la dona casada com a "mestressa de casa". El rol és solament adjudicat a les dones i no pas als adults d'ambdós sexes que conviuen. El treball domèstic és considerat com a no-productiu i en conseqüència amb un estatus de no-treball. L'estereotip impedeix plantejar que un home pugui ser "mestre de casa", la qual cosa suposa que no es pot fer responsable del treball domèstic. Si ho fa serà vist com a "desviat". El problema fonamental dels sociòlegs és que aquest estereotip ha estat perpetuat una i altra vegada a través de la forma d'encarar la recerca.

Així, en el model parsonià el treball domèstic és tractat com a no-treball perquè la societat no defineix el treball domèstic d'una dona com a part de l'economia productiva ⁵. El treball domèstic de les dones, en el model parsonià, és vist com una expressió de l'impuls "natural" cap a la cura dels altres i com el suport necessari a la participació al treball productiu dels homes. Per tant, el treball domèstic, vist així, és tractat com quelcom natural al rol femení i no pas com un treball en si mateix (Oakley 1974a, 1974b). Però, diu Rapoport, la recerca mostra que hi ha grans variacions en aquesta dinàmica. Variacions que es relacionen amb processos de canvi estructural i especialment amb l'augment de la mà d'obra femenina dirigida al mercat. També es mostren noves percepcions del treball domèstic, noves concepcions dels rols sexuals i noves relacions entre homes i

⁵ Al diccionari d'anglès COLLINS (1971, 1986) no apareix la paraula **housework** ni de l'anglès al castellà ni del castellà a l'anglès. Al COLLINS COBUILT (1987,1992) apareix com a "work that is done in order to look after a home and the people who live there, for example cooking, cleaning, and shopping. Al Longman Dictionary of Contemporary English com a "work made in taking care of a house, especially cleaning".

dones. Cada vegada més dones amb criatures petites treballen fora de la llar ja sigui per necessitat econòmica o psicològica. Siguí com sigui s'altera l'equilibri familiar tal com ha estat tradicionalment concebut i apareixen noves preguntes i noves temàtiques d'estudi. La pregunta és fins a quin punt aquestes dones toleraran que els seus desitjos siguin posposats darrera dels desitjos del seu marit o darrera dels desitjos dels seus fills o filles. Queda qüestionada la relació de subordinació i, per tant, calen noves conceptualitzacions per poder entendre les noves dinàmiques familiars.

En resum, amb l'objectiu de rompre models prescriptius que permeten el manteniment de la desigualtat entre dones i homes, advoca per la recerca micro de la família i per reconstruir les experiències vitals de les dones, enfront de les anàlisis estructurals. Considera que els principals estereotips sobre els rols sexuals que s'han vingut utilitzant abastament en els estudis sobre el matrimoni i la família, que n'arrossegueu d'altres, i que cal estudiar amb major deteniment i profunditat, estan referits a tres àrees: (a) les relacions entre marit i muller, (b) les relacions entre pares i fills, (c) les relacions entre la família i altres institucions socials.

Fins aquí les recerques i plantejaments dels anys seixanta i setanta relacionades amb els canvis en les rols sexuals i les relacions entre marit i muller derivats del fet que les dones casades de classes mitjanes es comencen a incorporar al treball assalariat. A continuació veurem els plantejaments macroestructurals que, en un intent de superació de les anàlisis microsociològic dels canvis familiars, succeïts arran del creixement de les dones en el mercat de treball, fan una anàlisi d'aquests canvis tenint en compte les relacions entre estructures econòmiques i estructures familiars. Aquest enfocament tracta la problemàtica de la divisió social i sexual del treball des d'un punt de vista macro però no entra pas en contradicció amb els plantejaments sobre els canvis en les dinàmiques internes que acabem de veure; contràriament, es busca articular allò micro i allò macro de la realitat social a través d'una anàlisi articulada de les relacions socials de sexe (divisió sexual del treball) i relacions socials de classe (divisió social del treball).

Aquesta nova problematització del treball assalariat de les dones trenca amb els camps, els mètodes i les conceptualitzacions dominants de la sociologia (allò que Rapoport ja anunciava anys enrera) : trenca amb la frontera entre sociologia del treball i sociologia de la família, amplia el concepte de treball domèstic a treball de reproducció social, aporta la idea de que homes i dones se situen de manera

diferenciada en el treball (productiu i reproductiu) (Chaudron 1991). Però, sempre, s'analitzen les relacions entre estructures familiars i estructures econòmiques entenent que l'eix estructurador d'aquesta relació és la divisió sexual del treball en la família i en la societat.

2.2. La recerca als anys setanta i vuitanta : "els treball de les dones" i el model Producció/Reproducció

Per causa de les conseqüències de l'extensió del treball assalariat de les dones, la sociologia de la família ha hagut de modificar aspectes metodològics (per exemple, "sortir" del camp família) i revisar qüestions epistemològiques (què és la família?, qui són les dones ?). Però també ho ha hagut de fer la sociologia del treball, perquè l'inserció professional de les dones ha trastocat els esquemes d'anàlisi previs (què és "treball"?).

Pel que fa a les estructures econòmiques, l'extensió del treball assalariat entre les dones és un dels grans canvis que s'observen en les darreres transformacions de l'activitat al mercat de treball: augmenta la població activa i canvia la seva composició. Aquest moviment de la força de treball té a veure amb profundes mutacions de l'aparell productiu (caiguda del sector agrícola, recessió del sector industrial i desenvolupament del sector serveis) i amb transformacions simultànies en relació a l'ocupació ⁶ (primer, extensió de l'ocupació assalariada, i després evolució cap a una creixent precarització) (Huet 1982; Dex 1991:199s). I si bé és cert, com diuen Kellerhals i Roussel (1987) que fins a l'inici dels anys vuitanta, la sociologia del treball i la sociologia de la família s'havien ocupat per separat del treball de les dones, també ho és que al llarg dels anys vuitanta es fan algunes aportacions de gran interès sobre el tema, avui prou difoses dins l'acadèmia. Per exemple, la revisió dels paradigmes tradicionals en l'anàlisi del treball mercantil seran revisats per sociòlegs i economistes vinculats o no al feminisme teòric: Pahl (1984), Offe (1985), Beneria (1979, 1983), Durán (1987, 1988, 1991), Casas (1988), Casas y Sallé (1987), Devreux (1984) Daune-Richard (1984), Torns & Carrasquer (1983), Miguélez (1989), Izquierdo (1988). La majoria d'aquestes aportacions assenyalen les limitacions dels models neopositivistes en l'anàlisi del

⁶ Es especialment interessant en les argumentacions i evidències pels començaments dels anys vuitanta l'obra de Shirley Dex, opus cit, cap.: "Porqué se producen los cambios? pg. 199-233

treball mercantil i les relacions laborals i, en general, es vinculen a teories estructurals neomarxistes (com també fa el feminisme marxista, radical i socialista). Es tracta de dirigir una nova mirada als processos de producció i reproducció, introduint un nou concepte de treball que no es limiti al treball assalariat. Ara, mirar la família, des de la sociologia del treball, és fonamental.

A EEUU ⁷, Canadà, Austràlia, Regne Unit, França, Itàlia, Grècia, i, més darrerament a Espanya ⁸, s'ha desenvolupat o està, al llarg dels anys vuitanta i noranta, l'interès per explicar les relacions i desigualtats socials en termes de classe i sexe, la qual cosa, com abans s'ha indicat, trastoca els paradigmes neoclàssics dominants. Amb diferents ritmes i intensitat a cada país, s'ha fet un esforç per analitzar les realitats concretes en cada territori incluint i no silenciant els treballs de les dones (domèstic i extradomèstic). Per tant, ha calgut reconceptualitzar termes claus en la disciplina. Per exemple, el concepte "treball" s'ha revisat des de varis fronts de reflexió teòrica:

(a) Des de la confusió existent entre "treball" i "ocupació", confusió derivada d'una visió economicista i productivista del treball humà (visió androcèntrica). S'ha fet necessari diferenciar clarament "treball": activitat de producció de béns, serveis, o símbols; i "ocupació": posició social reconeguda jurídicament i econòmica (Casas 1988). Solament a partir d'aquesta distinció es fa possible incloure al concepte "treball" aquells treballs no pagats com per exemple el treball domèstic, el treball de voluntariat o solidaritat, o altres treballs informals (Pahl 1984, Durán 1991).

(b) Des del discurs feminista de caràcter materialista o socialista s'affirma el caràcter sexuat (divisió sexual del treball) de l'organització social del treball. El "treball domèstic" és un treball no pagat sense cap mena de contracte laboral entre les parts. Es consideren dues esferes bàsiques en l'activitat de treball humà: el **Treball de Producció** realitzat bàsicament pels homes i el **Treball de Reproducció** realitzat per la gran majoria de dones. Aquesta distinció permet entendre el paper de les dones i els homes en la producció i reproducció social i les desigualtats i les

⁷ Pel seguiment de les aportacions a diferents països m'han estat especialment útils les classes de doctorat rebudes, l'any 1990, de la professora Teresa Torns qui em va iniciar en la reflexió al voltant del treball de les dones i el model Producció-Reproducció.

⁸ Gràcies, sobre tot, a la promoció d'estudis per part del Instituto de la Mujer, des de l'any 1983 fins l'actualitat.

jerarquies presents en l'organització i estructura social.

És als EEUU on neix el concepte de Treball de Reproducció, lligat al corrent de reflexió teòrica neomarxista (Sweezy, Braverman, Magdoff). Aquest corrent mostra la importància de la **divisió sexual del treball** en l'organització social. Donat que als USA hi domina un fort empirisme, la variable sexe comença a introduir-se de manera sistemàtica en tots els estudis empírics. En aquest marc de reflexió i investigació, hi destaca l'economista Lourdes Beneria (1981) que focalitza el seu interès en els treballs de les dones i la importància que tenen en les economies globals.

Gran Bretanya disposa d'una important tradició acadèmica en sociologia del treball i relacions laborals. Des del feminisme s'ha fet una revisió de la història de la industrialització per incloure el treball de les dones en aquest procés històric, crucial per entendre la centralitat de les dones en els àmbits de la vida privada. Esther Boserup (1970) va ser la pionera en donar compte de la importància del treball de les dones en el desenvolupament econòmic de la societat i va mostrar que la categoria "treball" no és asexual ni homogènia. Avui l'anàlisi de les relacions de sexe està plenament assumit per l'acadèmia i algunes de les aportacions més interessants des d'aquesta perspectiva van dirigides a trobar la inflexió entre discriminació per raó de classe, sexe i ètnia.

A França, Evelyne Sullerot (1968) va iniciar els estudis sobre els treballs de les dones. Més tard Christine Delphy, feminista materialista, creà un grup molt actiu al CNRS conegut com el G.E.D.I.S.S.T. (Grup d'Estudis sobre la divisió social i sexual del treball) amb seu a París, però també amb una seu a Aix-en-Provence amb Danielle Kergoat, Anne Daune-Richard i M. Agnès Barrère-Maurisson. Defensen que l'objecte d'estudi per comprendre les dinàmiques que genera el treball assalariat de les dones no són les dones, sinó la divisió social i la divisió sexual del treball. Són les primeres que s'aproximen a l'estudi del treball domèstic a partir de l'ús dels temps ("budget-temps"), un tipus d'anàlisi sobre la producció domèstica que tindrà un fort seguiment a França tot al llarg dels anys vuitanta (Chadeau et Fouquet 1981).

A Itàlia, país de gran tradició en els estudis del treball tant des de l'acadèmia com des del moviment sindical, les aportacions feministes no es fan sobre una base marxista i, per tant, resten bastant al marge de les aportacions més estructurals

de les feministes franceses. La sociòloga més rellevant és Laura Balbo (1976, 1978, 1984) que, en les seves anàlisis sobre les relacions Família-Estat, s'ocupa de les implicacions de la doble jornada de treball o "doble presència" de les dones (treball de producció i treball de reproducció) i defensa l'importància dels treballs de les dones dins i fora la família en el funcionament de l'Estat del Benestar. Chiara Saraceno (1984, 1986, 1988) des de la sociologia de la família, com Balbo, farà aportacions molt significatives sobre el treball domèstic i de reproducció, i sobre la organització sexuada de la vida quotidiana. Adele Pesce (1988), des de la sociologia del treball, analitza les característiques dels espais masculins i femenins dins l'empresa i l'ètica sexuada del treball. En general, les aportacions de les sociòlogues feministes italianes són síntesis molt riques des de la pròpia tradició més vinculada a la sociologia de la vida quotidiana, l'interaccionisme simbòlic i la fenomenologia. L'objectiu constant del seu treball reflexiu i empíric és mostrar l'importància del treball reproductiu per les persones i per la societat en general, en una posició clara que revalor la cultura diferencial de les dones en tots els àmbits de la vida social. S'interessen a mostrar les presències de les dones en la societat més que les absències. Aquest corrent de sociologia s'alinea al costat del feminisme que entén com a fonamental l'anàlisi de les relacions de poder patriarcal.

Però al meu entendre, les formulacions de franceses i italianes convergeixen en els aspectes claus de les seves anàlisis: divisió sexual del treball, relacions patriarcal, diferències en els processos d'inserció laboral d'homes i dones, desigualtats estructurals. Allò que més significa les aportacions italianes és allò relatiu a la dinàmica sexuada de la vida quotidiana i l'ús dels temps socials, fent una crítica profunda dels models masculins d'organització social dels temps (Partit Comunista Italià: Avantprojecte per a una "Llei dels temps" 1989).

A Espanya els primers estudis sociològics i econòmics al voltant del treball de les dones són els de María Angeles Durán (1972), Pilar Alcobendas (1983) i Fernández Méndez de Andés (1985). Inicialment es proposen estudiar l'estructura de la població activa i mesurar les variacions que mostra la variable sexe en el mercat de treball (segmentació). Més endavant l'existència de l'Instituto de la Mujer consolida la possibilitat d'obtenir recursos per noves recerques sobre el treball assalariat de les dones (Sallé & Casas 1986). Al llarg dels anys vuitanta l'interès per explicar els efectes estructurals del treball assalariat de les dones va en augment fins l'any 1988-89 quan s'elaboren monogràfics sobre dona i treball a

revistes españoles ⁹. L'any 1986 la sociòloga María Angeles Durán publica *La jornada interminable*, i l'any 1988 *De puertas adentro*, on fa importants aportacions reflexives i empíriques sobre el treball no mercantil de les dones a Espanya. Pel que fa als estudis dels temps familiars, molt desenvolupats a França, és la sociòloga Maria Jesús Izquierdo qui realitza el primer anàlisi de l'ús dels temps i treball domèstic en el context d'un estudi sobre les condicions de vida a l'àrea metropolitana de Barcelona, *La desigualdad de las mujeres en el uso del tiempo* (Izquierdo 1988).

En resum, als anys vuitanta a tots els països occidentals es difon la idea de la importància quantitativa i qualitativa dels treballs de les dones: el treball domèstic es fa visible al costat del treball assalariat. Una part cada vegada més important de les dones realitzen doble jornada de treball, construint d'aquesta manera la seva "doble presència" en el sentit de doble identitat femenina. Tots els temes al voltant dels treballs i les identitats femenines seran objecte de debat, discussió i anàlisi.

Pel desenvolupament teòric d'aquest enfocament seguiré a la sociòloga francesa Marie Agnès Barrère-Maurisson de la qual prenc, com a punt de partida, el seu text "*Structures économiques et structures familiales: émergence et construction d'une relation. La sociologie de la famille en question*" (1987). Tot i que seguiré la seva lògica, al llarg de l'exposició d'aquesta problemàtica introduiré, i indicaré quan ho faci, d'altres aportacions.

El procés reflexiu de Barrère-Maurisson s'inicia amb una aproximació crítica a la sociologia de la família dels anys setanta i vuitanta i reconstrueix les principals tendències que s'hi van desenvolupar, sovint amb l'intenció d'explicar i entendre el canvi de les posicions de la dones. Molts elements que comenta ja han estat vistos anteriorment, però és interessant seguir la lògica de l'autora i anotar noves matisacions analítiques. En un segon moment es tracten qüestions epistemològiques (la constitució dels camps, l'elaboració de les metodologies i l'elaboració dels conceptes), que impliquen la sociologia de la família i la sociologia del treball, i que es deriven del fet de tenir en compte la relació estructures familiars i estructures econòmiques.

⁹ Les revistes monogràfiques són: "El trabajo a través de la mujer" *Sociología del Trabajo* nº 3, primavera 1988; "Mujer y Trabajo" *Revista de Economía y Sociología del Trabajo*, nº 13-14 septiembre 1991;

2.2.1. L'emergència de la relació entre Treball i Família i la ruptura dels camps tradicionals

Segons Barrère-Maurisson (1987) l'extensió del treball assalariat femení ha estat el motor d'una important transformació de la sociologia de la família perquè l'ha fet pensar en les noves relacions que s'han establert al seu interior i entre aquesta i l'esfera econòmica; però també la sociologia del treball ha hagut de sortir del seu camp constituït, per poder explicar el significat de l'entrada massiva de les dones al mercat de treball. Perquè, malgrat que avui s'assumeix, generalment, que el treball no assalariat de les dones sempre ha constituït un dels components importants de les economies globals, allò que ha canviat de manera profunda és la relació de les dones amb el treball assalariat i, per tant, les relacions entre estructures familiars i estructures econòmiques.

Des de mitjans dels anys setanta, a la majoria de països del nord i centre d'Europa, o des de mitjans dels anys vuitanta a Espanya, la creixent presència de les dones al mercat de treball és una tendència que es va confirmant any rera any, fins al punt que avui ja es considera un fenomen de caràcter irreversible. Aquesta tendència posa en qüestió que el treball assalariat de les dones sigui únicament el resultat de necessitats econòmiques de la família i, per tant, es discuteix la definició que dins la sociologia del treball es dona del treball assalariat de les dones com a treball de tipus conjuntural, accidental o secundari.

Avui sembla clar que el treball assalariat de les dones no es pot fer dependre solament de la determinació conjuntural de les evolucions macroeconòmiques (presència o absència segons preus o salaris), de les dades socio-demogràfiques (presència o absència segons edat i nombre de fills), o d'altres explicacions sociològiques (presència o absència segons medi social o nivell d'estudis). En tot cas cal veure com aquests factors incideixen en el major o menor grau de presència i estabilitat de les dones en el mercat de treball, però aquestes raons no són suficients per explicar la forta tendència de totes les dones a entrar i mantenir-se en el mercat de treball, amb caràcter irreversible.

A més, la posició i identitat de les dones ha canviat profundament. De ser mares-esposes fins a finals dels anys seixanta, han passat a ser treballadores de fet i de dret (Commaille 1991, 1992). El model dominant de família "conjugal" parsoniana fonamentat sobre la diferenciació i complementarietat dels rols, ja no

pot donar compte d'una identitat que es construeix tant a partir de les relacions familiars com a partir de les relacions en el món del treball assalariat.

Precisament, per aquesta doble adscripció (treball i família) o "doble presència" com diuen les italianes (Balbo 1978), les dones esdevenen objecte d'estudi de la sociologia del treball i, en part, "escapen" de la sociologia de la família (l'únic camp constituït de la sociologia que realment les havia tingut en compte). La dona "sur" de la família per "entrar" al mercat de treball.

2.2.2. Les aproximacions explicatives al treball assalariat de les dones

Però, ¿quines són les explicacions que s'han donat a l'espectacular augment del treball assalariat de les dones i a les noves relacions que provoca entre estructures familiars i estructures econòmiques? Segons Barrère-Maurisson hi ha hagut quatre respostes: des de la macroeconomia, la microeconomia familiar, la demografia i els estudis de la mobilitat social.

(a) Aproximacions econòmiques.

(a1). Es veu el treball de les dones com a resultat d'una transformació de l'aparell productiu (transformació iniciada a partir de 1945 amb la reorganització industrial que vingué després de la Segona Guerra Mundial). Allò determinant és la "demanda" de mà d'obra que tant aviat pot atraure les dones al mercat de treball, com rebutjar-les segons la conjuntura. L'evolució de les estructures socials i familiars permet la resposta de les dones a les sol·licitacions de l'aparell productiu.

(a2). Una altra visió econòmica s'enfoca des de la família (seguint la Teoria del capital humà i la Nova Economia de la Família). S'hi considera que el treball de les dones és producte d'una racionalitat econòmica segons la qual la família s'organitza a partir d'un càlcul econòmic (com una empresa). L'"oferta" de treball es fonamenta sobre una economia dels temps: per exemple, l'oferta de treball de la dona varia en funció dels ingressos del marit. Es el càlcul econòmic allò que explica el comportament de les dones en matèria d'activitat i sobre tot en termes d'ingressos. Aquesta racionalitat tant pot implicar, finalment, tant l'activitat assalariada com una especialització en les tasques domèstiques (Becker 1964,1980,1981; Schultz 1961,1963; Gronau 1973,1977,1980).

(b) Aproximacions demogràfiques.

L'activitat femenina és el resultat o la conseqüència de canvis demogràfics (fecunditat, nupcialitat, divorcialitat) que faciliten o fan necessària una activitat assalariada. Les transformacions familiars es tradueixen en canvis en les estratègies desenvolupades per les famílies, entre les quals les estratègies relatives a l'activitat professional i econòmica (Roussel 1986, 1987; Menahem 1979, 1988).

(c) Aproximacions des de l'estudi de la mobilitat social.

Relacionen les estructures econòmiques i les estructures familiars de manera més complexa que les anteriors aproximacions. L'estudi de la mobilitat social s'ha fet sovint a través de les posicions socio-professionals, posant en relació algunes variables individuals, com la professió del pare, el nivell d'educació, o la primera ocupació, amb les estructures socials, especialment en l'estratificació de tipus professional.

Pel que fa a les dones, habitualment el seu estatus s'ha determinat en funció del pare o del marit, de manera que la seva mobilitat social va lligada al matrimoni i no a la seva ocupació professional. En la mesura que les anàlisis de mobilitat social no tenen en compte cap teoria sobre la família o sobre les relacions socials de classe i sexe no poden donar compte tampoc del lloc de les dones en relació a la seva activitat i al seu treball remunerat. Per això, l'extensió del treball femení ha trastocat els quadres estructurals utilitzats pels estudis de la mobilitat social, i tot just avui és un problema teòric i metodològic que es comença a plantejar (Golthorpe 1983, Vallet 1986, Dex 1991:165-197, Carabaña 1993, Sánchez 1994).

Totes aquestes diferents aproximacions intenten relacionar, a partir del treball femení, les estructures familiars i les estructures econòmiques. En general es parteix de que hi ha determinacions d'una esfera sobre l'altra. Tant aviat és la lògica de la família la que domina (les seves transformacions indueixen les dones al treball assalariat), com és la lògica econòmica la dominant (reestructuracions econòmiques que demanen mà d'obra femenina). Sempre, però, la relació entre ambdues estructures (familiar i econòmica) s'estableix, o almenys és la condició perquè s'estableixi, a través del treball de les dones.

En efecte, el joc de la relació dinàmica entre ambdues esferes (Treball i Família) es fa sempre des del treball femení en tant que treball de les dones. Es per això, diu Barrère-Maurisson, que la categoria "treball de les dones" posa problemes a les diferents disciplines perquè fins ara tractaven de manera separada el "treball" per una banda, i les "dones" per una altra. I, per tant, la categoria "treball de les dones" introdueix una interrogant d'ordre epistemològic entorn de les nocions de treball i de dona.

2.2.3. La revisió de conceptes

Uns dels efectes més importants de les lectures de les dades socio-demogràfiques des dels anys setanta va ser que es va començar a posar un fort interrogant sobre la noció de **família**, noció que fins als anys seixanta havia estat el referent conceptual d'un sol model dominant de família. Però a partir d'ara el concepte família, com ja hem vist anteriorment en l'anàlisi dels canvis sociodemogràfics, ha de respondre a una diversitat de formes de convivència amb moltes variants respecte de la seva estructura, la seva dimensió o la seva duració.

Per altra banda ja no es pot mantenir tampoc una concepció del **mercat de treball** com un simple lloc on les persones es troben sense més, com a resultat d'una oferta i una demanda, sense tenir en compte què és el que passa dins la família. De fet, la crisi econòmica de 1974 i l'atur que va seguir, van fer plantejar amb força la funció econòmica de la família (tal com es planteja també avui a Espanya pel mateix motiu). La doble identitat de les dones en relació a la família i a l'ocupació, alhora, ha qüestionat també les polítiques que les afecten: polítiques familiars i polítiques d'ocupació (Lenoir 1985, 1992, Sgritta 1983, 1987, 1988).

Per altra banda, l'extensió del treball assalariat de les dones, ha fet visible el treball a l'interior de la família. La importància del **treball domèstic** es mostra en les anàlisis econòmiques quan fan la distinció entre temps de treball i temps d'oci, entre treball de mercat i treball de no mercat. La família esdevé així un objecte econòmic i un lloc de quantificació dels temps de treball pel fet d'haver introduït la categoria treball al seu interior. De fet, com diu Dex, tant el feminisme marxista com l'anàlisi econòmica neoclàssica (Nova Economia de la Família), com hem vist abans, tracten actualment la llar com a una unitat de producció i reproducció (Dex 1991:20). Evidentment amb significacions i interpretacions ben diverses,

especialment pel que s'entén com a origen principal de la desigualtat que genera la divisió sexual del treball.

El concepte de **segregació ocupacional** permet descriure d'un manera més comprensiva les posicions ocupacionals de les dones en el mercat de treball. La divisió sexual del treball s'hi expressa clarament en la segregació horitzontal que apareix quan dones i homes treballen en diferents ocupacions (les dones en les menys valorades i sovint més precaritzades), i la segregació vertical que fa referència a que, dins d'un mateix sector o ocupació, les dones es troben en les posicions no directives i més baixes de l'escala professional. També ha estat revisat amplament el concepte de "qualificació" en el treball i s'ha mostrat que també està molt lligat a la divisió sexual del treball amb conseqüències negatives per la valoració del treball de les dones (Cockburn 1983, Maruani 1985, 1991, Maruani et Nicole 1989) ¹⁰.

Pel que fa a la categoria "**dona**", apareix clarament com una frontissa que permet un moviment dinàmic i articulat entre allò econòmic i allò familiar: quan la categoria dona és l'objecte d'estudi de la sociologia de la família es defineix com un agent de transformació de les estructures familiars; quan és l'objecte d'estudi de l'economia del treball esdevé categoria de mà d'obra, utilitzada de manera específica (sobre tot en el sector serveis) per la reestructuració industrial. Es en aquesta doble posició activa, en la família i en el mercat, que es transforma la identitat femenina (*doble presència*) que es caracteritza, segons Balbo (1978), per la necessitat i/o voluntat d'articular ambdues àrees d'activitat en la vida quotidiana.

¹⁰ Per a una informació més completa sobre els orígens de les noves reconceptualitzacions i les seves conseqüències en la recerca ocupacional vegeu Shirley Dex, opus cit. cap 4 ¿Què ocupaciones ? pg. 95-129. Vegeu també Carrasco, Borderias i Alemany (1994:17-109)

2.2.4. Del "Treball domèstic", del "Treball de reproducció", i del "Treball Familiar"

Del "treball domèstic"

Va ser per causa del treball domèstic que va "arribar l'escàndol", diu Chaudron (1991:135). L'anàlisi del treball domèstic va canviar la manera de veure el treball assalariat de les dones, la seva inscripció dins la família, i l'articulació entre la vida de família i la vida de treball. Però no solament per les dones, sinó també pels homes perquè fa canviar la comprensió i la visió de tot treball, pagat i no pagat, femení i masculí. Avui hi ha acord en que el treball domèstic té una funció econòmica important en el conjunt de l'economia global i la seva dinàmica (Gardiner 1975, Seccombe 1975, Molyneux 1979, Duran 1987, 1988(b), 1991).

El concepte de "treball domèstic" va ser construït i desenvolupat als anys setanta, quan des del marxisme feminista es va posar en evidència l'existència d'un treball protagonitzat per les dones que fins llavors havia estat poc i mal considerat. Durant aquests anys hi haurà un fort debat entre les diferents corrents del feminisme teòric i polític en l'intent d'argumentar el valor del treball domèstic. El debat girarà al voltant de dos aspectes: per una banda la discussió conceptual sobre la naturalesa del treball domèstic i les seves relacions amb el mode de producció capitalista, i, per altra banda, de caràcter més polític, sobre la posició de classe de les dones i la seva relació amb el moviment socialista (Carrasco & alt 1994). L'interès se centra en molts moments en la determinació analítica del valor d'ús o del valor d'intercanvi del treball domèstic, i de la seva capacitat de generar o no plusvàlua. De fet, i durant molt temps, l'anàlisi del feminisme marxista considerarà el treball domèstic com una feina improductiva que en cap cas formava part, en les anàlisis econòmiques, ni del càlcul de la plusvàlua, ni de la lluita de classes (Dex 1991:95). La majoria de marxistes argumentaren sobre l'heterogeneïtat social de les dones i sobre el caràcter no productiu del treball domèstic, de tal manera que es defensava la prioritat de la dinàmica de les relacions de classe per sobre de la dinàmica de les relacions de gènere. Però algunes feministes marxistes i socialistes van començar a plantejar l'anàlisi del treball domèstic no pas en termes dels interessos del capitalisme sinó en termes dels interessos i conflictes de gènere. O bé, com la socialista Dalla Costa (1972), que situava les dones com a subjecte col·lectiu que podia posar en qüestió el sistema social de classe i de gènere.

Christine Delphy (1982), sociòloga i feminista radical d'orientació marxista participà directament d'aquest debat, i considerà que el treball domèstic es podia definir, com es fa amb el treball assalariat, a partir de les relacions socials de producció, de tal manera que començà a parlar d'un **mode de producció familiar o domèstica**. En aquest mode de producció, regit pel patriarcat (o domini dels homes), s'organitza la criança dels fills, els serveis domèstics i la producció d'un cert nombre de mercaderies. El treball de producció domèstica és independent del mode de producció industrial regit pel capitalisme que regula la producció de mercaderies. Delphy analitza la família com el lloc d'una explotació econòmica (la de les dones) a l'interior d'una unitat de producció (la família) en la qual s'hi estableixen unes determinades relacions de producció: a través del treball domèstic, gratuït, hi ha una **apropiació material de la força de treball** del conjunt de les dones per part dels homes, ja sigui en les seves relacions com a esposes (marits), com a mares (fills), com a filles (pares), com a germanes (germans). Delphy, oposava la lògica del patriarcat a la lògica del capitalisme, en una posició que desafiava, per tant, a les marxistes. De tal manera que es va plantejar la necessitat d'afrontar analíticament les relacions entre classe i sexe.

Mariarosa Dalla Costa, des del feminisme socialista (1972) va reivindicar el "salari per la mestressa de casa", en tant en quan considerava que el treball domèstic, funció específica de les dones en el mode de producció capitalista, permetia la reproducció de la força de treball masculina la qual es venia en el mercat de treball i produïa plusvàlua. Amb la seva demanda d'un salari per la mestressa de casa provocà un fortíssim debat (avui ja molt apaivagat) malgrat que ella mateixa afirmava la necessitat de la socialització del treball domèstic com a objectiu comú de dones i homes.

Secombe (1974) va defensar que el treball domèstic es caracteritza per ser necessari, en tant en quan contribueix a la reproducció quotidiana de la força de treball i a la reproducció biològica de l'espècie, encara que és, però, improductiu.

... del "Treball de Reproducció"...

De fet, una de les qüestions fonamentals del debat sobre el treball domèstic es referia a la seva contribució a la reproducció de la força de treball passada, present i futura (Beneria 1979). La discussió va fer veure que en la reproducció de la força de treball intervé, per una banda, el salari i, per altra banda, el treball domèstic, la funció del qual és transformar els béns de mercat (adquirits amb el salari) amb

béns consumibles; però també alguns serveis de l'Estat permeten aquest manteniment quotidià dels individus (serveis de salut, escoles, etc.). De fet, les famílies combinen salari, treball domèstic i serveis externs per tal de poder afrontar la reproducció social i aquesta combinació depèn de la seva posició conjuntural (en el cicle de vida) i estructural (en el sistema de classes). Però el treball domèstic dins les famílies té una contribució molt important en els processos de reproducció; el salari no permet adquirir tots els béns ni tots els serveis necessaris per a la reproducció social (Carrasco 1995).

Ann Oakley (1974,1981) va fer una forta crítica a la noció d'ocupació defensant la inclusió del treball domèstic i la maternitat, la criança dels fills i totes les tasques relacionades amb l'atenció i manteniment de la llar i la família ("mestressa de casa") al llistat d'ocupacions que habitualment s'usen en les anàlisis sociològiques del treball. Ha mostrat que aquest treball ho és en el mateix sentit que les ocupacions pagades, i que entre el treball remunerat i el no remunerat hi ha més similituds i interrelacions que no pas diferències i desconnexions. Més endavant, les sociòlogues italianes i franceses insistiran en el mateix sentit, però remarcant les diferències, en temps i continguts ètics, entre el treball de producció en l'empresa i la fàbrica, i el treball de reproducció en la família, i mostrant els avantatges que l'experiència femenina pot aportar en les relacions laborals (Pesce 1988).

L'estudi historiogràfic dels canvis en el treball domèstic des de les societats preindustrials fins a la industrialització moderna, com fa la mateixa Oakley, passen a ser, a finals dels setanta i durant els anys vuitanta, estudis sobre les transformacions del treball domèstic en les societats de consum de masses i amb un Estat del Benestar.

....del Treball Familiar"

Es tractava de veure com la reducció d'algunes feines de reproducció (p. ex. es menja sovint fora de casa, a l'escola o a l'empresa) anava paral·lel a l'aparició de noves feines familiars, especialment aquelles que cal realitzar per poder fer un bon ús dels serveis que dóna el mercat. M'estic referint als treballs de mediació entre família i serveis propis de l'Estat del Benestar, sobre els quals reflexionen abastament les sociòlogues italianes com Balbo, Bimbi i Saraceno. De fet, les transformacions del treball domèstic i l'aparició de noves necessitats relacionals (família i escola; família i serveis de salut; família i consum; família i xarxa social;

etc) porta a la utilització del concepte "Treball Familiar" en substitució del primer (Balbo 1976). De fet, el concepte de Treball Familiar, que inclou el treball domèstic en el seu sentit més vulgar, implica totes aquelles feines necessàries pel manteniment, la cohesió i la dinàmica del grup familiar.

Per tant, si en un primer moment, el treball domèstic es va entendre com aquell conjunt de tasques que es realitzen a l'interior de la llar, avui es considera que les activitats de treball dins la llar són solament una part del conjunt de totes les que implica el treball de reproducció social i biològica que es realitza a partir de les relacions familiars: inclou les feines directament vinculades a la reproducció biològica de l'espècie (embaràs, part), el seu manteniment físic, moral, psicològic i orientació de valors (criança i socialització dels fills dependents), però també inclou el manteniment del benestar de la força de treball passada (vells) i present (adults) (Beneria 1979). I aquestes activitats, com ja s'ha dit, sovint cal fer-les, també, més enllà de les parets de la llar, cap a espais socials diversos (sanitaris, escolars i extraescolars, mercats alimentaris, bancs, d'oci i relacions socials etc).

Quan les dones entren en el món del treball assalariat no deixen de tenir aquestes càrregues reproductores en l'àmbit familiar i per això el treball assalariat que realitzen les dones, com a col·lectiu específic, és "diferent" qualitativa (Pesce 1988) i quantitativa al que realitzen els homes. Per exemple, l'estudi de l'absentisme de les dones en el lloc de treball ha mostrat que té unes característiques específiques, diferents de les característiques de l'absentisme dels homes, degut a les càrregues reproductives que les dones assumeixen (fills malalts, serveis a la família). L'absentisme des d'aquest punt de vista seria un "cost socioeconòmic de la reproducció social" (Torns & Carrasquer 1994).

Precisament, una mirada més específica als "treballs de les dones" des de la subjectivitat femenina és el que ha permès formular els conceptes de "doble treball" (familiar i remunerat) de les dones, com a conseqüència de la permanència de la divisió sexual del treball; o bé el concepte alternatiu de "doble presència" que emfatitza no pas l'acumulació possible de dues jornades de treball, sinó el que es considera una nova dimensió del treball de les dones: la necessitat que aquestes tenen de assegurar la seva presència a les dues esferes de la producció i de la reproducció (del treball familiar i del treball remunerat). Diuen Carrasco & Alt (1994): "*...encara que a nivells diferents, conceptes com el de "treball familiar" i "doble presència", donen compte justament de les interrelacions complexes entre*

família i Estat del Benestar, família i treball remunerat, família i altres instàncies de reproducció, i permeten llegir la transversalitat de les pràctiques de treball femenines i de les seves representacions simbòliques" (Carrasco & alt:88). També Devreux (1984), en la mateixa línia utilitza conceptes tals com "gestió mental" o "càrrega mental" per donar compte d'una dimensió del treball que les dones realitzen per gestionar espais i temps que tenen lògiques diferents i que caracteritza aquesta "doble presència" de la que parlen les italianes. A Espanya, Borderias (1984), també en la mateixa línia de recerca, parla de "doble invisibilitat" com a pràctica estratègica de les dones per poder mantenir la seva doble presència a la producció i a la reproducció, enfront d'altres formes històriques de divisió sexual del treball i enfront de la autorepresentació de la mestressa de casa tradicional i en exclusiva.

2.2.5. La construcció de la relació Treball i Família (articulació i regulació). El model d'anàlisi Producció/Reproducció

Ja hem vist que a finals dels anys setanta ja hi ha aproximacions teòriques al treball assalariat de les dones que tenen en compte, de manera explícita, la relació entre estructures econòmiques i estructures familiars, sempre a partir del treball femení i que busquen les implicacions d'aquesta relació dins de cada una de les esferes, o bé d'una respecte de l'altra.

L'articulació Família- Treball assalariat

Però és als anys vuitanta, quan es desenvolupa una **aproximació conjunta** a les dues esferes, treball i família, i una **articulació** analítica entre els dos tipus d'estructura. L'aproximació conjunta (Pitrou 1978, Kergoat 1978, 1984) se situa i pren com a objecte d'estudi la relació existent entre treball en el mercat i treball domèstic, a partir dels treballs de les dones. Ja no es tracta de buscar quina esfera determina l'altra sinó d'interrogar-se sobre els diferents aspectes que permeten articular família i treball: relacions entre treball assalariat i treball no assalariat, diferencia sexuada del treball assalariat i integració sexuada dins la família. Es tracta, sobre tot, de donar la mateixa importància conceptual a la organització social de la **reproducció humana** que a la organització social de la **producció assalariada**. Segons Carrasco & alt.(1994:77-80) es poden identificar tres qüestions bàsiques en el nou plantejament:

1. Qualsevol conceptualització d'activitat econòmica ha d'incloure tots els processos de producció de béns i serveis orientats a la subsistència i reproducció de les persones, amb independència de les relacions (de classe o de gènere) sota les quals es produeixen (Beneria 1979, 1983).

2. Es defensa una concepció globalitzadora del sistema social, constituït per diversos subsistemes dels quals destaca el subsistema de la reproducció humana i el subsistema de la producció de mercaderies (des d'una perspectiva socio-econòmica). Es rebutja així que l'esfera de la reproducció sigui subsidiària de l'esfera de la producció entenent, en canvi, que una i altra esfera apareixen articulades entre sí. Aquesta articulació no implica dependència i solament pot ser entesa des d'una perspectiva històrica (Beneria 1979, 1988, Picchio del mercato 1981). Per tant, s'entén com una forta limitació de l'economia el fet de que hagi tractat sempre per separat ambdues esferes, deixant al marge l'anàlisi i la importància estructural de l'economia de l'àmbit no mercantil o de reproducció.

3. Cal entendre la reproducció social com aquell procés que compren la reproducció biològica i de la força de treball, la reproducció de béns de consum i de producció, i la reproducció de les relacions de producció (Seccombe 1983, Beneria & Sen 1982, Humphries & Rubery 1984). Així, el concepte de reproducció permet referir-se a un procés dinàmic relacionat amb la perpetuació dels sistemes socials, procés en el qual és crucial el paper de les dones. Des d'aquesta perspectiva, la producció, el treball i la seva divisió sexual han de ser analitzats en les seves interrelacions, contemplant que no són estàtics i que s'integren en un sistema socioeconòmic i social en continua transformació.

Al Congrés Mundial de Sociologia de 1982, ja es comença a parlar d'aproximació articulada, i alguns textos presentats al Congrés són recollits en l'obra *Le sexe du travail* (1984): les autores volen mostrar que hi ha una articulació entre l'esfera productiva i l'esfera reproductiva. Els eixos de l'anàlisi que es privilegien són l'eix del treball (assalariat i no assalariat) i l'eix de les relacions entre els sexes. Al utilitzar una aproximació articulada, entre el sistema productiu i les estructures familiars, les relacions de sexe (entre homes i dones) queden constituïdes com a relacions que funcionen alhora dins de la producció i dins de la família. Així, la divisió del treball es fonamenta en part sobre la diferenciació sexual (i, per tant, les posicions desiguals de les persones s'expliquen tant per les seves posicions en el

sistema productiu com per les seves posicions en el sistema reproductiu).

D'aquí que es tracti alhora i conjuntament Producció i Reproducció. Per exemple, l'activitat professional de les dones pren tot el seu sentit estudiant alhora la manera com elles s'inscriuen en relació a la vida familiar, i a les estructures d'ocupació (Barrère-Maurisson 1984). De la mateixa manera, les carreres professionals de les dones i dels homes, han de ser referides alhora a la política de les empreses (en la gestió de la mà d'obra) i a les estratègies familiars (en el repartiment de la massa del treball reproductiu) (Battagliola 1984).

En articular l'esfera de la producció i la de la família les relacions homes-dones es veuen com a relacions socials de sexe en tant que travessen la societat en el seu conjunt i no solament en la família o no solament en la producció. Els homes i les dones formen, des d'aquest punt de vista, dos grups socials diferenciats. I quan des d'aquest punt de vista es reinterroga la família, es pot comprendre millor com funcionen les relacions conjugals, la producció d'infants, la relació de cada cònjuge amb el treball (tant l'assalariat com el domèstic), és a dir, les "negociacions" que tant ha estudiat la microsociologia.

El principi d'articulació pressuposa que les dues esferes (l'esfera productiva i l'esfera reproductiva) s'interpenetren: hi ha articulació entre les estructures productives i les estructures familiars. Hi ha articulació i no pas autonomia de les dues esferes perquè les dues estan regides per una mateixa lògica. En efecte, entre les lògiques que poden regir a l'interior d'una i l'altra, n'hi ha una que els és comú: la lògica que imposa la divisió del treball, i en particular la **divisió sexual del treball entre homes i dones**. Cal analitzar Treball professional i Treball familiar alhora perquè formen part d'aquesta mateixa lògica que atribueix tant a l'home com a la dona el seu lloc específic, per raó de classe i sexe. Així, el lloc de cada sexe dins de la producció és indissociable del seu lloc dins la família i recíprocament.

Ara bé, la idea d'articulació entre Producció-Reproducció permet comprendre millor l'estat actual de les relacions familiars i laborals però no aclara el perquè de les diferents modalitats de transformació familiar. D'aquí la necessitat d'introduir, més enllà de l'aspecte articulació, l'atenció cap a la gènesi dels fenòmens.

La regulació de l'articulació Família-Treball assalariat

Barrère-Maurisson parla de l'idea de regulació com aquella que permet donar compte de les transformacions de la articulació entre treball i família. Donat que les estructures estan en un estat permanent de desestructuració-reestructuració (principi de gènesi segons Piaget), i donat que fan alhora referència a les estructures productives i les estructures familiars (principi d'articulació), l'evolució de l'articulació solament és possible gràcies a les regulacions. Per exemple, les evolucions del treball de mercat comporten regulacions familiars, o inversament, les evolucions del treball familiar comporten regulacions laborals. Hi ha una mena d'efectes permanents d'anada i tornada entre ambdues estructures (Barrère-Maurisson 1984).

Per exemple, en la fase de la primera industrialització, quan l'agricultura és encara un mode de producció dominant, la família estava constituïda en unitat de producció sota una forma patriarcal. Amb el desenvolupament de la indústria i la salarització massiva, es configura la família obrera, és a dir una nova forma de família de tipus conjugal, en la qual l'home és el portador de recursos mentre que la dona s'ocupa prioritàriament del treball domèstic i, secundàriament, d'un treball assalariat a l'exterior sota la forma de treball de suport o ajuda. Recentment, amb l'emergència de les famílies de doble carrera o de dos sous, es constata una transformació de la relació de les dones amb l'ocupació, especialment pel que fa a la seva precarització.

2.2.6. El repartiment de la massa de treball entre la parella conjugal

Seguint aquest model d'anàlisi Producció/Reproducció, Barrère-Maurisson va analitzar les interrelacions entre el repartiment del treball dins el mercat i el repartiment del treball dins la família. Segons l'autora, parlar de repartir la ocupació (polítiques públiques d'ocupació) és aplicar la idea de que cal treballar menys perquè tothom treballi. Parlar de repartiment del treball dins la família ("polítiques privades" d'ocupació) vol dir assignar entre els seus diferents membres una massa de treball constituïda alhora de treball mercantil i de treball domèstic. Aquest repartiment del treball dins la família (com el repartiment del treball en les polítiques públiques d'ocupació) està sotmès a canvis i variacions per causa dels diferents moments en els recorreguts familiars i els moments en el cicle de vida (que poden dependre de la classe social de pertinença).

En estudiar la relació entre el repartiment del treball dins l'ocupació i el repartiment del treball dins la família, s'ha intentat demostrar l'interacció mútua, és a dir, quines són les condicions de l'un per l'altra. Es tracta d'aclarir les condicions de flexibilitat o rigidesa de l'ocupació cap a la família o de la família cap a la ocupació. Des d'aquest punt de vista, i en relació a les trajectòries professionals de treballadors i treballadores, en la recerca de Barrère-Maurisson apareixen dos grups ben diferenciats, amb dues situacions-tipus ben polaritzades tant pel que fa al treball assalariat com pel que fa al treball domèstic :

TIPUS A

Pel que fa a l'ocupació

Inclou persones per a les quals el treball és una "funció" social, sobre tot en alts quadres professionals però també en tècnics i directius.

Aquestes persones han fet un procés molt important de promoció a través d'una mobilitat interna (canvi de càrrec cada tres o quatre anys, especialment els quadres);

Pel que fa a la família

Dins la família no hi ha ni repartiment de treball domèstic, ni repartiment de treball assalariat. Són famílies de carrera única (un sol sou), amb forta promoció (executius), en les quals la dona no treballa i efectua el treball domèstic; també és el cas de les dones solteres molt qualificades.

TIPUS B

Pel que fa a l'ocupació

Inclou persones per a les quals el treball és simplement una feina, un temps de presència obligatòria: és bàsicament el cas del obrers i oficinistes.

Per aquests, la carrera és lenta i no han conegut més que una feble i lenta mobilitat interna amb un canvi de càrrec cada cinc o nou anys.

Pel que fa a la família

Dins la família hi ha repartiment del treball domèstic i repartiment del treball assalariat. Es tracta de famílies en les quals la parella treballa i les seves carreres es fan de manera paral·lela. Sovint es promocionen poc (per exemple famílies on l'home és obrer i la dona oficinista).

Sembla, per tant, que hi ha formes específiques d'associació entre el repartiment del treball assalariat i el repartiment del treball domèstic (o familiar): en unes famílies tot és compartit i les carreres són lentes, en d'altres no es comparteix res i solament la carrera d'un, dels dos cònjuges, es promociona molt. Sigui com sigui, però, sempre és el conjunt del treball, és a dir el treball assalariat més el treball domèstic (conjunt de massa de treball), allò que es reparteix dins la família. Una

inversió prioritària d'una persona de la parella sobre un lloc de treball comporta que l'altre cònjuge prengui la càrrega corresponent sobre l'altra lloc de treball. Així, les diverses modalitats de carreres professionals estan associades a formes familiars específiques.

Però això no significa que a un nivell general, per exemple, tots els quadres són homes que viuen amb dones que no treballen; no hi ha pas una adequació entre un categoria professional i un estatus conjugal únic. Però sempre es manifesta la mateixa lògica, aquella que associa les característiques familiars amb les característiques de l'ocupació.

Avui, quan l'objectiu de les polítiques d'ocupació és la flexibilitat de la mà d'obra, es constata l'existència de formes familiars diferents i diverses. Els nous modes de gestió de la mà d'obra es recolzen sempre sobre la utilització de les característiques individuals i familiars dels treballadors; de manera que és per un joc permanent de les relacions entre les estructures d'ocupació i les estructures familiars (flexibilitats i rigideses de les unes en relació a les altres) que hi ha adaptacions o regulacions (Saraceno 1995, notes del curs de doctorat impartit a la UAB).

També hi ha límits marcats per les rigideses dins la família de cara a la flexibilitat de l'ocupació, de la mateixa manera que hi ha rigideses en l'ocupació en front a les flexibilitats dins la família. Per exemple, si dins d'una família on prèviament solament treballa l'home, la parella decideix que el marit redueixi la seva jornada de treball, i la dona es posi a treballar (repartint alhora el treball assalariat i el treball domèstic), això solament serà possible si localment hi ha ocupacions per les dones. Un altre exemple és el de que la inserció professional de la dona, en el curs del cicle de vida familiar, pot posar en qüestió la modalitat de repartiment del treball fins llavors adoptat dins la família, la qual cosa implica renegociació i, potser, una situació de divorci.

Les regulacions entre les estructures econòmiques i les estructures familiars es realitzen, per tant, a través d'ajustaments permanents limitats per la flexibilitat o rigidesa de les estructures implicades (les econòmiques i les familiars). La família és un lloc on s'opera el repartiment del treball entre home i dona. Les relacions que els lliguen (relacions socials i relacions socials de sexe) expliquen el lloc de cadascun dins la producció i dins la família. Cada vegada més, tant els homes com

les dones estan inserits simultàniament en les dues esferes, i l'home ja no està solament relacionat amb el treball assalariat, i la dona solament amb el treball familiar. D'aquesta manera, el treball constituït com el conjunt del treball assalariat i del treball domèstic, sense ruptura entre els dos, permet de donar compte de l'identitat real dels homes i de les dones, és a dir, tant del treball assalariat de les dones com del treball domèstic dels homes.

* * * * *

Finalitza aquí la presentació de les idees bàsiques del model d'anàlisi Producció/Reproducció que, en les seves línies generals, s'assumeix com a marc teòric per la recerca empírica que aquí es realitza sobre el repartiment de la massa de treball entre parelles joves amb fills petits a Catalunya. Entenem que aquest model d'anàlisi teòrica, plantejat des d'una mirada estructural de les relacions família-mercat de treball, permet orientar la nostra mirada microsociològica sobre les relacions conjugals. Més endavant, en el primer capítol de la 2ª Part es reprenen aquestes idees per tal de formular les propostes teòriques específiques i adaptades al nostre objecte d'estudi.

Al capítol que segueix s'aborda la problemàtica de les relacions mare-pare-fill en tant en quant ens hem proposat fer, entre altres objectius, una comprovació empírica sobre els actuals processos de criança de les criatures petites especialment en relació a les pràctiques i actituds de mare i pare al respecte.

1ª Part : Capítol 3

MARES, PARES I FILLS

3.1. Diversitat social i significació dels fills i filles

3.2. El nombre de fills/es i la seva significació

3.3. Pràctiques de criança i identitats parentals

3.3.1. Maternitat i paternitat des del feminisme igualitarista

3.3.2. Parentalitat i identitats de gènere des de la teoria psicoanalítica

3.3.3. Maternitat i paternitat als anys noranta

3.3.4. Funcions parentals en les famílies monoparentals

1ª Part : Capítol 3

MARES, PARES I FILLS

La caiguda de la natalitat, i els seus efectes sobre el futur envelliment de la població als països de l'occident industrialitzat, és un dels temes sobre el qual s'han expressat més opinions des de tot tipus de forums. Es polemitzava sobre els seus efectes en el futur de la dinàmica demogràfica i en el futur de la dinàmica macroeconòmica i es busquen respostes des de la política però també des de l'investigació social aplicada ¹. S'intenten explicar les seves causes i efectes des de models teòrics ben diversos. Kellerhals i Roussel, interessats pels canvis en les formes i relacions familiars, pensen que aquest descens no s'explica prou bé si solament tenim en compte causes contextuais o estructurals tals com l'augment de la contracepció, la legislació i pràctica sobre l'avortament, o la difusió de l'activitat professional femenina. De fet, tots aquests factors hi tenen algun paper explicatiu important però són factors que demanen una explicació de la seva pròpia dinàmica.

De fet, si bé és cert que tot projecte familiar es desenvolupa en un marc estructural, polític i econòmic determinat del qual depèn en part important la seva construcció, també és cert que hi ha aspectes fonamentals de les relacions i interaccions familiars que solament es poden analitzar des de dins de la pròpia institució si és que es vol tenir una comprensió més completa de la realitat familiar. Amb aquesta idea, en aquest capítol es revisen, des d'una perspectiva micro i psicosocial, algunes aportacions recents sobre la construcció del projecte familiar. Primer veurem les que fa Bourguignon sobre l'actual significació dels fills i del seu nombre, i, després, entrarem en el debat sobre pràctiques de criança i identitats parentals.

¹ Per exemple, la caiguda demogràfica és presenta a l'inici de qualsevol debat sobre el futur dels sistemes de Seguretat Social i del manteniment de l'Estat de Benestar. Recordi's, pel que fa a Espanya, la tremenda polèmica al llarg de 1994, arrel d'unes declaracions del ministre de Treball Solbes, que ocupà forces pàgines a la premsa i altres mitjans de l'opinió pública.

3.1. Diversitat social i significació dels fills/es

D'entrada es pot dir que diferents recerques portades a terme al llarg dels anys setanta (especialment als països francòfons industrialitzats) assenyalen l'existència d'un desajustament entre una pràctica relativament uniforme de tenir una família de dos fills, al costat d'actituds i comportaments socialment diferenciats entorn dels fills i la seva criança, de tal manera de que es pot parlar de pressions objectives que actuen de forma desigual sobre els diferents grups o classes socials. De tal manera que la uniformitat actual del model de família nuclear de dos fills no implica pas una homogeneització de les representacions i significacions socials de l'infant, de la parentalitat o de les motivacions a la fecunditat.

L'idea bàsica a la que s'arriba a través de la recerca és que les significacions i funcions de l'infant dins la família es construeixen segons les alternatives socials, culturals i materials de les que disposen els pares potencials, i que les persones individuals gestionen de diferent manera uns valors socials dominants que no depenen d'ells mateixos. En una recerca longitudinal realitzada a Ginebra per Jean Kellerhals i els seus col.laboradors (1982) sobre una mostra de 557 parelles joves, s'hi comprova l'hipòtesi de la diversitat de les representacions familiars en relació a tres qüestions: (a) el projecte ideal en quan al tamany de la família, (b) la significació social de l'infant, (c) el calendari de naixements.

Pel que fa al tamany ideal de família, a l'inici de la vida en parella es parla de tenir dos o tres fills. Però són les parelles més ben dotades econòmicament les que aposten per més quantitat de fills i, entre aquestes, les mares que més en volen tenir són, paradoxalment, aquelles que tenen altres activitats alternatives a la família. Al cap de dos anys de viure en parella, es tendeix cap a la "norma" dels dos fills. Però les persones de més alt nivell de formació mantenen entre si una forta variança: tant per menys (un sol fill) com per més (tres o més fills).

Pel que fa a les significacions socials (afectives, estatutàries, d'identitat de gènere, instrumentals) dels fills, allò que dona sentit a la creació dels fills i filles són les gratificacions afectives que aporten a la parella. I això sigui quina sigui la seva posició social. En canvi, segons el nivell cultural es difereix notablement pel que fa a l'esperança de que el fill/a arribi a ser allò que un no ha pogut ser (qüestió important per un de cada dos obrers o empleats, però solament per un de cada deu

universitaris). També hi ha clares diferències en les activitats quotidianes relacionades amb l'infant (que apareixen com a essencials per a un obrer cada dos, però solament per un universitari de cada deu). L'esperança de que els fills siguin un suport a la vellesa o en cas de malaltia també és més notable a mesura que disminueix l'estatus de mares i pares.

El calendari de naixements és un bon indicador de les diferències en el procés de construcció del projecte familiar entre grups socials: si prenem el nivell escolar de la mare resulta que aquelles amb estudis universitaris reforcen la seva carrera professional abans de tenir fills, mentre que les mares amb baixa formació tendeixen a ser mares en edats més joves perquè no concebeixen la parella sense fills i, en la situació actual del mercat de treball, tenen moltes més dificultats per situar-se de manera estable en el mercat. L'estratègia del retard entre les mares qualificades es comprova tant als tres mesos de vida en parella, com al cap de dos anys i fins a quatre anys després, quan algunes parelles de doble carrera ja han construït una sòlida vida de parella i decideixen no tenir cap fill (Leridon 1982).

La forma d'encarar les normes culturals (nombre de fills, significació, calendari), però també els models familiars rebuts (tamany de la família d'origen, clima familiar, model rebut de parentalitat), i també els desitjos més interns de mares i pares (desig d'experimentar l'embaràs, desig de maternitat, desig d'infants..) configuren tot plegat una complexa trama de motivacions diverses que poden estar presents, en major o menor intensitat, en els processos de negociació d'una parella quan va a la recerca d'un fill. Però a totes aquestes constatacions cal afegir la de que un projecte familiar és quelcom que canvia i és reevaluat constantment a partir de les experiències noves afavorides, per descomptat, amb la presència del primer fill i successius. Cada fill introdueix canvis en la dinàmica del grup familiar però també en la manera que cada persona del grup es posiciona amb les altres i amb el món exterior.

3.2. Significació de la infància i nombre de fills desitjats

Per Kellerhals i Roussel (1987), les mares i pares d'avui tenen menys infants simplement perquè "en desitgen menys". Sabem que els desitjos són també respostes al context i condicionants estructurals, però allò que ara ens interessa destacar és que ha canviat enormement la significació que tenen els fills pels

seus pares. Però, a més, el nombre d'infants dins la família dependrà de quin sigui el paper que se'ls dona en el projecte fundacional de la família.

En el passat, quan la família era una empresa de producció i la mortalitat infantil molt alta, la significació de l'infant era bàsicament **instrumental**, la filla o el fill era una real força de treball, una assegurança per a la vellesa, un probable successor; a l'alta mortalitat s'hi corresponia una alta fecunditat. Però, més tard, controlada la mortalitat infantil i precoç, molts pares identificaven l'èxit del grup familiar amb l'èxit social que podessin aconseguir els propis fills o filles. Calia llavors restringir-ne el nombre per tal de poder invertir i assegurar aquest èxit futur (Fernández Cordon 1993, Gil Calvo 1993).

Avui, el principi regulador de la natalitat ja no és l'abstenció ascètica o la contracepció il·legal, oculta i socialment estigmatitzada. L'accés massiu als anticonceptius ha reforçat el canvi en la significació dels fills. Tal com diu Bourguignon (1987:96) ja no es tracta de "sacrificar-se" projectant sobre la imatge del fill o la filla allò que un hagués volgut ser, generalment un adult de prestigi i continuador del llinatge familiar. L'infant, avui, és desitjat o rebutjat segons la satisfacció afectiva que pugui aportar en el present als seus pares (a la mare o al pare, en el cas avui ben freqüent de les famílies monoparentals). El seu valor, per tant, no és un valor bàsicament instrumental sinó sobre tot **expressiu**.

Odile Bourguignon (1987) considera que la significació del fill per la parella és diferent segons el nombre de germans, perquè el seu nombre condiciona el tipus de relacions entre pares i fills i especialment els recursos diferencials de tot ordre que s'han de posar en marxa. Les seves reflexions estan basades sobre múltiples recerques pròpies i alienes (cal recordar que quasi sempre realitzades en territori francòfon i la majoria de caràcter psicosociològic) que han volgut investigar els processos de negociació que precedeixen la vinguda d'un infant. L'autora adverteix del caràcter abstracte dels models generals que proposa en relació a la significació dels fills i la seva posició en l'ordre familiar, perquè reconeix l'originalitat irreductible de cada família. Però, tenint en compte aquesta qüestió, vegem la significació que, en general, els joves constituïts com a primera parella donen al seu primer fill i successius.

El primer fill apareix sovint com el producte de l'amor entre la parella i la prova de la seva capacitat de procrear. Trenca l'estricta conjugalitat i dona una existència social a la parella. Es un període d'aprenentatge: la parella s'inicia a la parentalitat i sovint l'activitat professional de la mare no posa massa problemes a la seva parella (Giarni 1981) perquè els rols parentals es mostren oberts i poc rígids, especialment entre les parelles joves de classes mitjanes.

Les significacions socials del primer fill no són les mateixes a tots els grups socials com ho mostra el fet de que a major nivell de formació de la mare més es retarda la seva vinguda, o de que la proposició de que "per a mi l'infant ho és tot" s'escolleixi d'entre altres proposicions pel 59 % de dones obreres o sense formació, i el 39 % d'universitàries (Kellerhals 1982). Per tant sembla clar que tenir una criatura dona identitat i esperança de realització social a aquelles mares que no tenen una altra posició social alternativa, mentre que la maternitat pot entrar a competir amb d'altres identitats que ja existeixen abans de la maternitat.

La decisió del primer fill no és fàcil. Sembla clar que hi ha un desajustament entre la decisió voluntària i el desig inconscient de tenir el primer fill com ho mostra el fet de que el 29% de dones no els agrada haver tingut un fill el primer any de matrimoni (Monnier 1977). Sovint hi ha asincronia entre un i altra cònjuge sobre l'oportunitat i el moment de fer la criatura. Però quan l'infant és resultat del plaer i del desig realitzat, la seva vinguda canvia l'estatus de la parella però també el de l'infant fins ara solament imaginat. Així que neix, l'infant té un sexe i un nom i de fet obre un procés de major diferenciació de gènere entre mare i pare: la dona, feta la prova de la seva fecunditat inaugura la fase maternal; l'home pot participar d'aquesta primera fase d'atenció al bebè, amb major o menor grau d'intensitat, però tradicionalment la seva participació ha estat molt reduïda. Si a més la seva situació professional és precària o està en el moment de majors exigències d'un inici de carrera professional, poden presentar-se d'entrada fortes divergències en la parella i aparèixer el conflicte allà on solament s'havia imaginat satisfacció compartida pel primer fill.

Després del primer fill algunes parelles decideixen no tenir-ne més. Els motius poden ser múltiples i ben variats: un mal record del part, la reducció general de les activitats personals i de parella, el desig de no tornar a interrompre l'activitat laboral, les dificultats psicològiques lligades a la construcció de la parentalitat procés que suposa reviure conflictes interns amb els propis pares, la decepció del